

Gyllene lejonfynd i Skänninge

**Biskopens
heliga
vrede!**

39

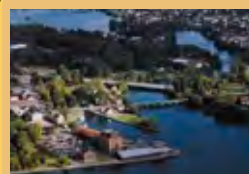
**Krukmakar'ns
dåliga dag**

56

**Sveriges
allra första
kines**

16

**Otäcka
händelser
vid vatten**

18

Arkeologi i Östergötland

Arkeologi i Östergötland ges ut av
Riksantikvarieämbetet
UV Öst Roxengatan 7
582 73 Linköping
Tel 010-480 81 40

e-post: uvost@raa.se
www.arkeologiuv.se

Östergötlands museum
Box 232, 581 02 Linköping
Tel 013-23 03 00
www.oostergotlandsmuseum.se

Redaktörer:

Erika Räf, Östergötlands museum
Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet, UV Öst

Grafisk formgivning: Forma Viva, Linköping

Foto: och Illustration: Upphovsperson anges
vid respektive bild.

Omslagsfoto: Mark Olson, Forma Viva (lejonet)

Tryck: Larsson offsettryck AB, Linköping 2013
© 2013 Riksantikvarieämbetet, UV Öst och
Östergötlands museum

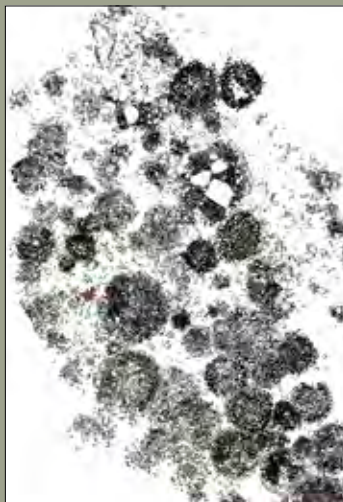
Tryckningen av Arkeologi i Östergötland 2013
har delvis finansierats av Westman- Wernerska
stiftelsen.

ISBN 978-91-7209-558-8 Riksantikvarieämbetet
ISBN 978-91-85908-83-7 Östergötlands museum

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM
Raoul Wallenbergs plats Linköping • Tel 013-23 03 00 • www.oostergotlandsmuseum.se

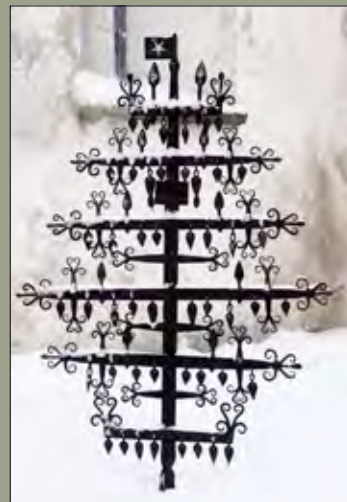
Innehåll

2000-åriga gravar synliga på skärmen

Fredrik Samuelsson

6

Högt upp i ett träd som aldrig vissnar

Rikard Hedvall

8

Östergötlands tidigaste tegelbyggnader

Annika Konsmar

28

Begravd i ovigd jord i Rambodal

Petter Nyberg

32

4 Kära läsare

Peter Carelli • Marie Ohlsén

5 Jag och järngänget

Erika Räf

16 Sveriges allra första kines

Göte Nilsson Schönborg

22 7000 år gamla gravar vittnar om samhörighet

Fredrik Molin

24 Mystiken tätar i Bärstadsskogen

Viktoria Björkhager

30 Lejonet från Skänninge

Magnus Stibéus

En stad reser sig ur förfallet

Göran Tagesson

10

Kinesiskt porslin gör entré i östgötska hem

Göte Nilsson Schönborg

14

Hålla Freja på gott humör

Maria Petersson

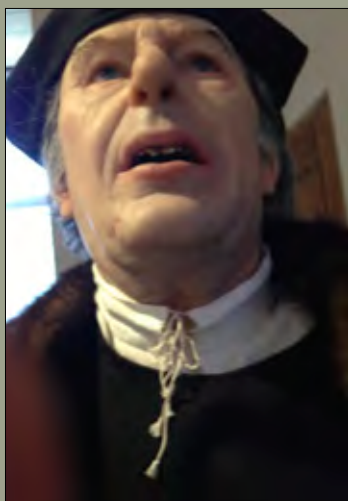
18

Trångt om saligheten

Caroline Arcini, Hanna Menander

26

Blixt och dunder när Brask blev biskop

Ann-Charlott Feldt

36

Klosteröl i Askeby en viktig energikälla

Maria Sjöquist

46

På jakt efter forntidens känsl, lukt och smak

Göran Gruber, Sara Gummesson

52

Odlade man lin för 3 800 år sedan?

Erika Räf

60

34 Fyrbenta sätter egna spår

Anna Wätz

39 Biskopens förbannelse i Åtvid – sanning och myt

Eva Lundblad

40 Biskopens matsedel går igen i nutid

Marie Ohlsén

41 Överraskningarnas slott

Ann-Charlott Feldt

44 Odlingsspår i sten

Annika Helander

48 Vägen till Vara

Sofia Lindberg

50 Så klarade bönderna livhanken under 1600-talets krig

Pia Nilsson

54 Jakob i Motala och hans smedja

Ann Westermark

56 Otur för krukmakaren på S:t Larsgatan

Emma Karlsson

58 Den gäckande kryptan i Söderköping

Mats Magnusson

62 Städernas gröna rum

Annika Nordström

66 Järnåldersbrunnen på Kvarnbacken

Alf Ericsson

Kära läsare

Den som gräver får se! Bland arkeologikretsar används uttrycket mest som en skämtsam travestering på "Den som lever får se", men det ligger också en del allvar i det. Mycket av arkeologins karaktär är just oförutsägbarheten och spänningsmomentet. Visserligen har vi arkeologer en rätt god bild av vad vi förväntar oss att hitta redan innan vi sätter spaden i jorden. Och varje ny utgrävning förbereds minutiöst vad gäller väntade resultat och kommande fyndmaterial. Men det som också ger arkeologin en extra nerv är att vi vet att varje utgrävningssituation präglas av ett visst mått av osäkerhet. Det är just detta som gör arkeologin så vansinnigt spännande. Endast den som gräver får se vilken historisk information som ligger dold i kulturjorden; de oväntade föremålsfynden, de välbevarade gårdslämningarna eller de sensationella analysresultaten.

Praktiskt taget varje utgrävning innebär därför att helt nya källmaterial upptäcks, dokumenteras och tas tillvara. Vår kunskap om historien ökar bokstavligt talat genom varje arkeologiskt spadtag som tas. Utgrävningsresultaten utgör små pusselbitar som sammantaget hjälper oss att rekonstruera och förstå det förflutna. Genom arkeologin kan vi lära känna de som har levt här före oss, vilka livsvillkor de hade, hur de mädde och till och med hur de tänkte. Inom ett geografiskt område som Östergötland är de skriftliga källor som på något sätt skildrar den förhistoriska utvecklingen nästan helt obefintliga, och för medeltidens del är de fåtaliga. Arkeologin däremot sprutar upp ny information och ny kunskap!

Det är viktigt att den nya arkeologiska kunskapen inte bara når andra forskare och kollegor, utan också når allmänheten. Av just denna anledning har två av länets arkeologiska institutioner, Riksantikvarieämbetet UV Öst och Östergötlands museum, valt att årligen ge ut en populärvetenskaplig skrift som sammanfattar de senaste resultaten. Detta nummer av Arkeologi i Östergötland är det fjärde i ordningen, och vi hoppas att ni läsare uppskattar den historiska kunskapsjakt som vi arkeologer bedriver i det östgötska kulturlandskapet. Följ bland annat med oss på besök till 7000 år gamla gravar i Motala, rituella järnåldersplatser utanför Mjölby, en mystisk medeltida krypta i Söderköping, förhistoriska järnframställningsplatser i skogarna kring Hällestad samt krukmakare i 1600-talets Linköping.

Peter Carelli

Regionchef, Riksantikvarieämbetet UV Öst

Marie Ohlsén

Chef, Avdelningen för arkeologi och byggnadsvård, Östergötlands museum

Tankar från schaktkanten

Foto: Lasse Norr, ÖM

” Hej! Jag måste mejla Dig innan jag lägger mig. Det tog mig en halvtimme och en Gammeldansk att ”smälta” det Du hade att berätta. Gösta Andersson blev överväldigad. Han berättade att alldeles i närheten av där han fick slagglumpen i plogen finns en ”upprinna” med sånt där orangefärgat, oljigt vatten. Han sa spontant att han hoppades kunna följa med ut och visa platsen... Hälsningar Jan-Eric K. ”

Jag och järngänget

Aven detta yrke har sin tradiga vardag: leriga schaktövervakningar i novemberregn, ganska intetsäggande fynd i form av bränd lera och rostig spik, samt trist och byråkratisk avrapportering av samma schaktövervakning. Till slut kan man till och med bli lite blasé när 14C-dateringarna duggar in efter en större undersökning – här i Östergötland är ett hett tips att de placerar sig i äldre järnålder...

Och därför krävs det ibland ett mail av ovanstående sort för att få en å yrkets vägnar ganska bortskämd arkeolog att fatta att det vi gör verkligen har betydelse – och att det kan få andra människor att bli riktigt, riktigt glada.

Jag har i några månader under 2013 haft förmånen att via stipendium få ägna mig åt forskning om Östergötlands äldsta järnframställning, det vill säga det blästbruk som föregick Östergötlands bergslags gruvor, masugnar och hammarsmedjor. Rent konkret har det handlat mycket om att hitta gammal slagggvarp runt om i länet, som kan härröra från blästugnar. Ofta återfinns de här lämningarna i svårtillgängliga skogsmarker, intill våtmarker och myrar, vars vatten är rödfärgat av järnoxid.

Och för att hitta dit behöver man först hitta dem som hittar! Och dem finner man bland hembygdsfolket, oftast det något äldre gardet. Under dessa forskningsmånader har jag haft kontakt med ett antal mycket kunniga och likaledes mycket entusiastiska hembygdsforskare, företrädesvis

män och företrädesvis i åldersspannet mellan 75 och 95. Spännstiga herrar i sina bästa år! Här räds varken stock eller sten i jakten på slaggrester. Heder åt dessa kämpar!

Därför var det desto roligare att något litet kunna återgälda all denna hjälpsamhet med ett riktigt spännande 14C-resultat, från kol taget ur en slagglump från blästbruk. Slagglumpen var upphittad av ovan nämnda Gösta Andersson (nu över 90 år gammal), för flera år sedan på sin åker i Fränntorp, Hällestads socken. Han hade lämnat klumpen vidare till Jan-Eric Karlström (en yngling på närmare 80), eldsjäl i Hällestads hembygdsförening, som förvarade den i Gruvstugan i Hällestad – ända tills jag i min tur kom och plockade med den.

Provet visade att slagglumpen hade tillverkats någon gång mellan 410 – 560 e Kr, det vill säga under folkvandringstid. Och plötsligt hade vi ett resultat som starkt talade för att järnframställningen i Hällestads bergslag hade förhistoriska rötter – de tidigare äldsta dateringarna härifrån är medeltida.

Och i ärlighetens namn – jag kanske inte tog mig en Gammeldansk för att fira – men jag blev också riktigt, riktigt glad över resultatet...

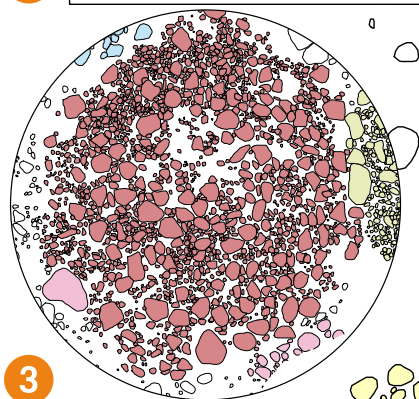
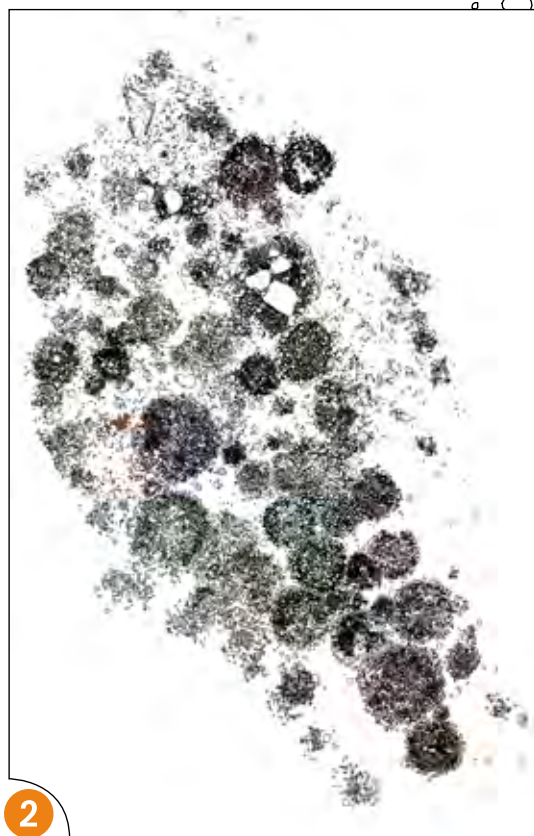
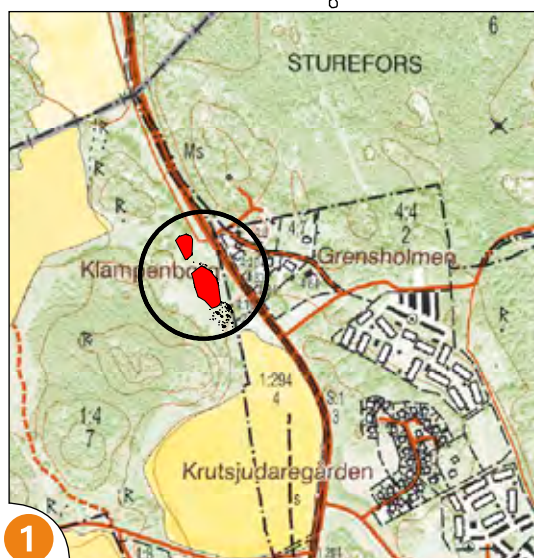
Erika Räf, arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

På hemsidorna www.gruvspelet.se/bergslagsbruk.html och www.hembygd.se/hallestadshembygdsforening kan du läsa mera om Hällestads bergslag.

På museiarkeologernas blogg finns ett inlägg om Silver och järn i Hällestad: www.arkeologioostergotland.blogspot.se/2013_01_01_archive.html

2000 år gamla gravar blev synliga först på dataskärmen

Plus i kanten

Under den äldre järnåldern var kremation den vanligaste begravningsformen. Efter att den döde bränts på bål samlade man ihop benen och la ner dem i grävda gropar eller spred ut dem på marken. Ibland lades benen först i en urna eller ask. Därefter valde man antingen att lämna graven omarkerad eller så märkte man ut den. Ibland markerade man graven med en större rundad sten, en så kallad klumpsten. I andra fall la man ut större stenpackningar, så kallade stensättningar, över själva gravgömmen.

Under åren 2008 och 2009, bitvis under svåra vinterförhållanden, undersökte arkeologerna på Östergötlands museum ett äldre järnåldersgravfält vid Sturefors utanför Linköping. Orsaken till undersökningen var ombyggnaden av vägen mellan Linköping och Sturefors. Totalt påträffades drygt 180 gravar. De flesta av dem var från förromersk järnålder, det vill säga cirka 2300 år gamla. Gravarna låg tätt ihop och i fält var det ibland svårt att urskilja de enskilda gravformerna. Som

tur var lodfotograferades alla gravar och fotona användes sedan inomhus framför datorn för att digitalisera alla stenar. Stenar som hörde till samma grav fick samma färg. Arbetet tog tid men var nödvändigt och resultatet blev fascinerande. Frågetecken rätades ut och bilden klarnade. Ett helt gravfält från äldre järnåldern med alla dess olika gravformer uppenbarade sig plötsligt på skärmen!

Text och digitalisering
Fredrik Samuelsson, arkeolog

► Bilderna:

- 1 Utdrag ur digitala fastighetskartan** med gravfältet vid Sturefors markerat med rött. Gravfältet bestod av två gravområden; ett i söder och ett i norr. Observera att det är den gamla sträckningen av vägen från Linköping som syns på kartan.
- 2 Det var ett mödosamt arbete** att föra över varenda en av de fotograferade stenarna från gravfältet till datorn. Men det var värt slitet. Ett helt gravfält från äldre järnåldern med alla dess olika gravformer uppenbarade sig plötsligt på dataskärmen! Här syns delar av det södra området av gravfältet vid Sturefors. De flesta av gravarna låg tätt samlade.
- 3 En av stensättningarna** i Sturefors. Den är rund som de flesta stensättningarna på det här gravfältet. Stensättningarnas storlek och utseende kan annars variera oerhört mycket. De kan vara runda, kvadratiske, rektangulära, triangulära eller oregelbundna. Vidare kan stensättningarna ha olika slags konstruktionsdetaljer, till exempel en så kallad kantkedja. Det innebär att graven begränsas av större stenar eller stenar av annat material än stenpackningen i övrigt. Själva stenpackningen kan också variera kraftigt i fråga om täthet och stenstorlek, ibland saknas det till och med en inre packning av stenar över gravgömmen.
- 4 Vid Sturefors** fanns det även en så kallad blockgrav, en gravform där man har utnyttjat större markfasta stenblock som markörer för graven.

1

Högt upp i ett träd s

”Spännet som påträffades vid Motalagatan i Skänninge är sannolikt tillverkat vid den gård som låg intill S:t Martins kyrka.”

När det här spännet från 1000-talet dök upp vid en undersökning vid Motalagatan i Skänninge fastnade jag för dess ornamentik. Men vad föreställde det? De kollegor, som jag frågade, ansåg att det var ett stiliserat träd med långa kraftiga rötter – sannolikt Livets träd. Däremot gick meningarna isär om vad som satt uppkruket på ömse sidor om stammen. Lejon, apor, änglar, drakar eller fåglar var alternativen. Själv tror jag att det är två fåglar, som vänder sina huvuden mot betraktaren.

Mitt intresse för ornamentiken är kopplat till de kristna gravmonument i kalksten som uppfördes på välbärgade storbönders gravar på 1000-talet. De förekommer på ett drygt trettio-tal platser i landskapet och de bäst bevarade finns i Örberga. Högst upp på monumentens gavlar finns samma stiliserade träd som på föremålet. Här har dock djuren i trädet ersatts med ett stort kors format som en propeller. Djur figurerar däremot ibland lite längre ner på gavlarna och då inte sällan parvis kämpande mot varandra. Det är en kamp som ibland har förklarats med det gudas strid mot det onda eller kristendomens kamp mot den förkristna religionen.

Symbol för evigt liv

Det är inte förvånande att vi finner motiv som Livets träd och korset på gravmonumenten. Båda symboliserar uppståndelse och evigt liv. Gavlarna är formade som ett eklöv, vilket möjligen ska förstärka symboliken. Eken var och är ett symbolladdat träd, inte minst genom sin ofta imponerande ålder, nästan som att den lever för evigt.

Livets träd är ett urgammalt mytiskt begrepp och en vanligt förekommande livs-symbol i olika kulturer och religioner. I Bibeln skapade Gud Edens lustgård med alla slags träd och i dess mitt växte två träd med speciella egenskaper, Kunskapens och Livets träd. Gud varnade Adam från att äta

2

om aldrig vissnar

frukt från Kunskapens träd för då skulle han bli dödlig. Vi vet hur det gick, ormen lurade Adam och Eva. De åt och fick kunskap, men Gud bestraffade dem genom att utestänga dem från lustgården där de skulle kunna ha ätit av Livets träd och istället blivit odödliga.

Yggdrasil och Gilgamesh

Ett annat välkänt exempel på samma trädssymbolik är asken Yggdrasil i den fornnordiska mytologin. En av de allra äldsta beskrivningarna av Livets träd är en viktig del i den sumeriska myten om gudinnan Inanna, nedtecknad för cirka 4000 år sedan. I det lika gamla eposet om hjälten Gilgamesh, också det ursprungligen från sumererna, är det hjälten själv som är trädet. Ordet Gilgamesh kan nämligen uttydas som det gudomliga trädet.

Rikard Hedvall, arkeolog

3

Plus i kanten

Utställning

Besök den alltid öppna utställningen av tidigkristna gravmonument i tiondeboden på Örberga kyrkogård utanför Vadstena.

Lästips

Torun Zachrisson. *Gård, gräns, gravfält Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. 1998. Akademisk avhandling Stockholms universitet.

Rikard Hedvall, Karin Lindblad och Hanna Menader (red) *Borgare, bröder och bönder. Arkeologiska perspektiv på Skånings äldre historia*, 2013.

Snorre Sturluson. Snorres Edda. 1983. Stockholm

Gilgamesheposet. Nytolkning av Lennart Warring och Taina Kantola. 2001. Natur och Kultur.

Inanna. Skymningens drottning. Översättning och kommentarer av Lennart Warring och Taina Kantola. 2011. Atlantis.

Bilderna

1 Spännet som påträffades vid Motalagatan i Skänninge är sannolikt tillverkat vid den gård som låg vid S:t Martins kyrka under sen vikingatid och tidig medeltid. Motivet kan tolkas som två fåglar vilka slagit sig ner i Livets träd. Trädet är stiliserat i form av en palmett som är ett vanligt förekommande motiv i olika kulturer genom flera årtusenden. Spännet är tillverkat i en kopparlegering och är fem centimeter långt.

Foto: Rikard Hedvall, Riksantikvarietämbete, UV Öst.

2 Livets träd används fortfarande i den kristna föreställningsvärlden. Ett nutida exempel är det ljusträd som möter besökaren i Linköpings domkyrka. Ett något äldre exempel och en parallell till de nästan 1000 år äldre gravmonumenten i kalksten, är detta smidda gravminne från Risinge gamla kyrka.

Foto: Rikard Hedvall, Riksantikvarietämbete, UV Öst.

3 I Örbergas tiondebod har detta tidigkristna gravmonument rekonstruerats utifrån de originalstenar som påträffades vid en arkeologisk undersökning intill Örberga kyrka. I toppen av denna gavelsten syns avbildningen av Livets träd. Nertill kämpar ett fyrfota djur med en orm eller drake.

Foto: Rikard Hedvall, Riksantikvarietämbete, UV Öst.

1 Sådär tänker vi oss att det såg ut på de två tomter som vi undersökte i kvarteret Bokbindaren i Linköping.
Illustration: Ulf Ragnarsson.

En stad reser sig ur förfallet

Ruffiga Linköping tar storsteg in i modern tid

Åren efter slaget vid Stångebro bör ha varit tuffa för Linköping. Staden hade visserligen klarat sig från mer omfattande förstörelse år 1598, när hertig Karls och kung Sigismunds trupper hade drabbat samman, på andra sidan Stångån. Men Linköping var vid den här tiden bara en skugga av sitt forna jag. Blomstringstiden, som centrum för stiftet, med domkyrkan och de rika prästgårdarna var över sedan länge. Kvar fanns en fattig och sliten stad, med krokiga gator och förfallna gårdar.

Vändningen kom istället när Linköping fick en ny roll på 1620- och 30-talen som länsresidens för landshövdingen och som skolstad genom den nya gymnasieskolan. De nya landshövdingarna såg med bedrövelse på den nergångna staden och klagade över dåliga gator och fallfärdiga hus. Vid 1600-talets mitt drev landshövdingen igenom beslutet att bygga den nya bron över Stångån och räta ut Stor-

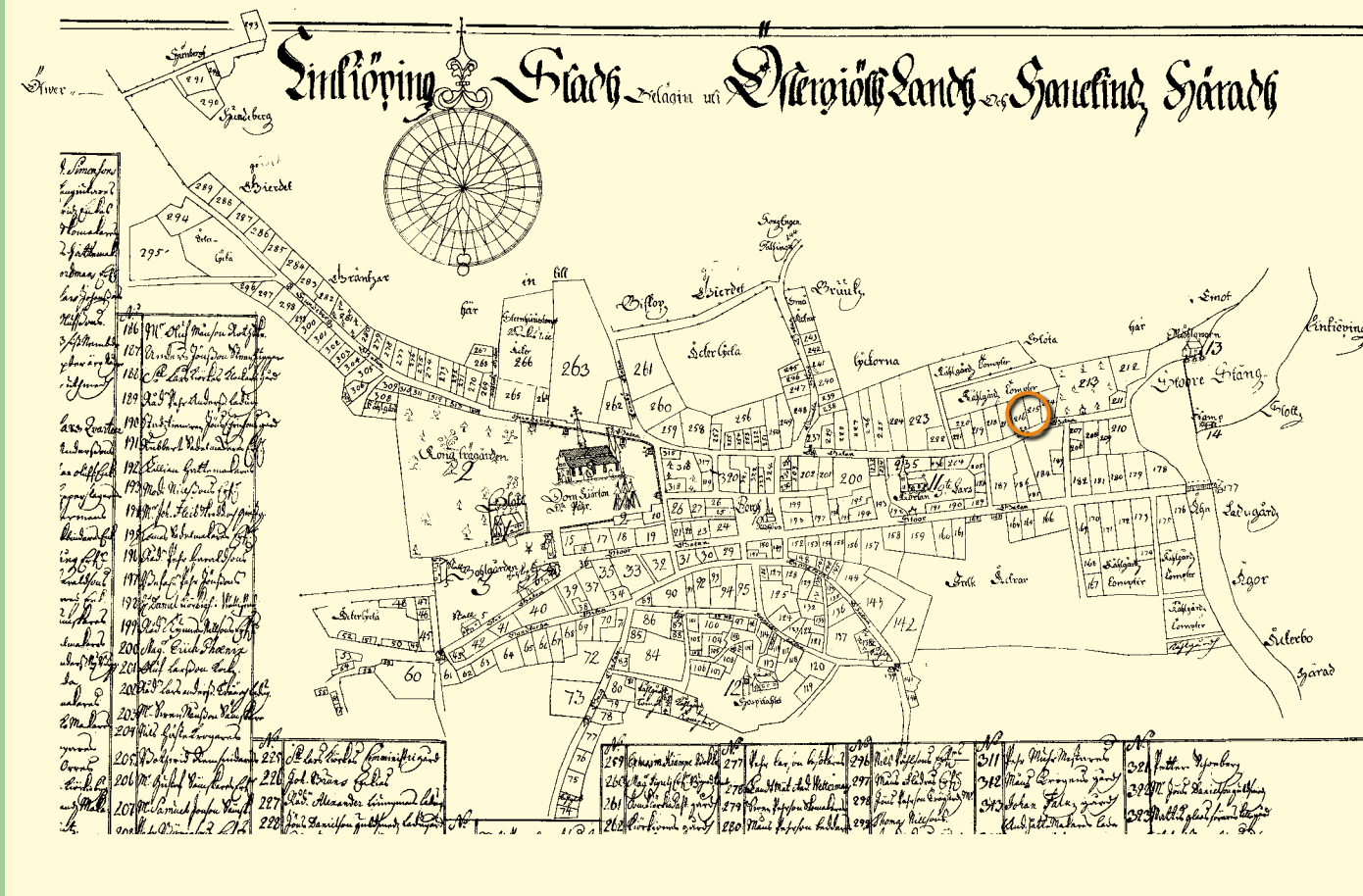
gatan. Staden fick en rak genomfartsgata, som ett led i tidens strävan efter bättre landsvägskommunikationer

Modernt boende

Trots de många krigen under stormaktstiden, eller kanske tack vare krigen och segerarna på de europeiska slagfälten, drogs även Linköping med i ett moderniseringsprojekt av sällan skadat slag. Olika reformer

– nya ämbetsverk, militär upprustning, postväsende och gästgiverier, nya stadsplaner och landsvägar och moderna impulser från utlandet – allt ledde till en utveckling som även kom Linköping till del.

Vid arkeologiska undersökningar i Linköping har vi kunnat konstatera att det inte bara var fråga om nya gator, skola och länsresidens. Även i en mer privat sfär märker vi av förändringsvägen. Ett tydligt mo-

2 År 1696 gjorde lantmätaren Anders Nilsson denna karta över Linköping. Mellan S:t Larskyrkan och Stångån till höger i bild syns tydligt den raka Storgatan och den nya bron över ån. På ömse sidor om gatan finns nya rätvinkliga tomter utlagda. Norr därom, utmed den medeltida Ågatan, finns tomterna 215 och 216 som undersöktes 2010 och som visade sig ha tillkommit redan under de första årtiondena av 1600-talet.

Karta: Lantmäteriets kartarkiv Linköping, LMV D64-1:49.

dernt drag är att bostadshusen flyttas ut mot gatan. Under medeltiden låg nästan alltid huvudbyggnaden långt indragen på stadsgården, såväl i de enklare gårdarna utmed Gamla Stånggatan som på kanikernas residensgårdar. Under 1640-talet har vi tydliga belägg på att denna ålderdomliga tomtstruktur har ersatts med ett modernt sätt att bo och leva, där bostadshuset placeras med långsidan mot gatan. Ett tydligt exempel på det kan fortfarande beskådas i kvarteret Brevduvan vid nuvarande Kloster-gatan.

Modern döda

På domkyrkogården har vi även kunnat belägga en drastisk förändring av gravskicket. Fram till 1680-talet fortsatte Linköpingsborna med gamla medeltida sedvänjor, med mycket enhetliga gravformer, där den döde lades i svepning med händerna över magen eller bröstet. Från 1680-talet och framåt börjar gravskicket

förändras och bli betydligt mer varierat. Den döde får vila i sina vanliga kläder, föremål börjar förekomma i gravarna och nya folkliga sedvänjor tillåts blomma ut. Möjligen kan vi se detta som ett uttryck för större omsorg om individen och ett steg mot ett mer modernt förhållningssätt.

Också fynd av fönsterglas och murade spisar, liksom kakelugnskakel och nya serveringskäril vittnar om nya tider. Gaffel och egen tallrik kommer så småningom att ersätta handen och gemensamt grötfat på matbordet. Vi brukar beskriva utvecklingen som en rörelse för en bekvämare hemmiljö. Så småningom kommer de gamla medeltida enrumshusen att vika för hus med flera rum.

Arkeologiskt perspektiv

Alla dessa förändringar mot ett mer modernt samhälle, tillsammans med de till synes ändlösa krigen, kylan och fattigdomen, gör att vår bild av 1600-talet inte är

så enkel, tvärtom mångfacetterad och tve-tydig. Och arkeologens roll visar sig vara viktig för att undersöka och belägga de materiella lämningarna. Stämmer vår bild med en traditionell syn på stormaktstiden, som oftast bygger på skriftligt källmaterial? Och kan vi vända på perspektivet, där en traditionell historieskrivning oftast fångar överhetens perspektiv?

Det var således med stor spänning som vi fick möjlighet att göra en förhållandevis omfattande arkeologisk undersökning i centrala Linköping hösten 2010, på parkeringsplatsen i kvarteret Bokbindaren vid Ågatan. Det rör sig om två hela historiska tomter, i en stadsdel som sällan har blivit föremål för några undersökningar.

Helt ny stadsdel

Området öster om S:t Larskyrkan fungerade under medeltiden som allmänningsmark och stadens svinavall. Ågatan har än idag kvar sin gamla medeltida sträckning.

1

Trots att hela detta område fick ny bebyggelse under 1970-

Den utgjorde en viktig förbindelseled från stadsbebyggelsen och ner till kvarnarna nere vid ån. Någonstans i närheten fanns även stadens badstuga.

På de äldre kartorna är det tydligt att området mellan S:t Larskyrkan och Stångån tillhörde de nya bostadskvarter som lades ut i samband med stadens expansion under 1640- och 1650-talen. Det är faktiskt en helt ny stadsdel som man har planerat för. På ömse sidor om den nya Storgatan och nära det nya Stångebro finns utritade raka kvarter och tämligen regelbundna stadsgårdar.

Men trots att hela detta område fick ny bebyggelse under 1970- och 80-talen gjordes inga arkeologiska undersökningar alls. Vi vet nästan ingenting om vilka som bodde i dessa kvarter under 1600-talet, hur tomterna såg ut och vilken materiell kultur man omgav sig med. Därför var undersökningen i kvarteret Bokbindaren en jättechans.

Två bevarade stadsgårdar

Vid undersökningen hösten 2010 lyckades vi gräva fram och dokumentera resterna av två helt bevarade stadsgårdar, med lämningar efter hus, gårdsytor och odlingsmark. De båda gårdarna visade sig vara mycket lika varandra. De har bestått av en enklare ekonomibyggnad ut mot Ågatan och ytterligare en lång byggnad på den västra sidan av tomten. Dessa hus har sannolikt varit knuttimrade byggnader, med trä-

syllar som vilat på en enkel stensyll. Den västra längan hade också jordgrävda stolpar, kanske resterna av skiftesverk.

Huvudbyggnaderna låg mitt på tomterna. Bostadshuset på den västra tomten var bäst bevarat. Vi kunde dokumentera ett trägolv och spisfundament, liksom tröskelsten och en enkel stenlagd gårdsyta framför huset. På golvet hittade vi en rad föremål, såsom mynt och rester av glaskärl. Men samtidigt saknades ordentliga stensyllar. Det verkar som om husets väggar vilat direkt på marken.

Överraskande datering

De båda tomterna hade uppenbara likheter, de verkade vara utlagda samtidigt och efter en och samma mall. Men den enkla byggnadstekniken och den ålderdomliga tomtstrukturen, med huvudbyggnaden i indraget läge från gatan, väckte många frågor. Varför byggde man på så kläna grunder, särskilt med tanke på att marken var sank? I alla tider verkar man ha haft problem med dåliga markförhållanden i området.

Den fuktiga miljön har samtidigt bevarat trä ovanligt bra, och flera av stolparna och huskonstruktionerna kunde dateras med hjälp av årsringsdatering (dendrokronologi). Dateringen blev också en rejäl överraskning. Den västra gården har byggts före 1620 och den östra sannolikt vid samma tidpunkt eller något senare. Vi trodde ju att alla tomterna bortom S:t Larskyrkan hade lagts ut under Linköpings nya expan-

sionsperiod, samtidigt med den nya Storgatan. Men de nya dateringarna stämmer förvånansvärt väl med skriftliga uppgifter som omtalar nyupptagna kronotomter utmed Ågatan år 1618. Redan före nystarten med landshövdingeresidens, gymnasieskola och nya kommunikationer har Linköping uppenbarligen börjat expandera. Men det skedde i den gamla ålderdomliga stilen, snarast en fortsättning på medeltida strukturer.

Grönsaker och tobak

Bakom bostadshuset fanns en rejält tilltagen trädgård med odlingsjord. På den västra tomtens bakgård fanns också en brunn. På ömse sidor om tomtstaketet hittade vi avfallsbingar, små timrade trälådor ned-sänkta i marken, med plats för avfall och annat skräp. Avfallsbingarna var säkerligen en viktig del av gårdens kretslopp. Allt togs tillvara i självförsörjningens dagar och i avfallsbingen slängdes blandat både latrin och gödsel tillsammans med hushållsavfall. Bingen har fungerat som kompost, en naturlig del av kretsloppet från odling och måltid och över till avfall och odling. I den ena avfallsbingen hittades rika spår av trädgårdsväxter, palsternacka och kål, som visar att det på stadsgårdarna fanns köksträdgårdar där man odlade grönsaker. Fynd av humle och linfrö visar att man bryggt öl på gårdarna och använt linfrö i hushållet.

På norra delen av undersökningsområdet, bortanför stadsgårdarna, fanns käl-

och 80-talen gjordes inga arkeologiska undersökningar då.

gårdstomter, det vill säga tomter som användes för köksträdgårdssodling. Redan under medeltiden var stadsborna i hög grad självförsörjande, men behovet av köksträdgårdssodling var fortsatt stor under stormaktstiden. På kartmaterialet från 1700-talet är denna odlingsmark tydligt uppdelad på olika tomter och vår undersökning har kunnat belägga ett viktigt inslag av tobaksodling under 1700-talet på dessa kälgårdar. (Mer om äldre tiders odling i städerna kan du läsa på sidan 62.)

Sankmark nära Stångån

Stadsgårdarna har avgränsats av staket eller plank. Längst i norr fanns ett större dike mellan gårdarna och kälgårdstomterna. Genom analyser har vi kunnat belägga att det stått vatten i diket under längre tid. Här hittade vår arkeobotaniker Jens Heimdahl spår av snäckor, hinnkräftor samt vattenväxten andmat och det fuktkrävande ogräset tiggarranunkel. När vi grävde oss ner i bottenleran steg snabbt grundvattnet och fyllde våra gropar. Det är uppenbart att de äldre uppgifterna om den sankna marken nära Stångån stämmer väl, inte undra på att det dröjde innan Linköpingsborna ville bosätta sig i denna del av staden.

Undersökningen 2010 har fungerat som en tidsresa till ett Linköping för längesen – på väg från medeltidens biskopsstad och mot vår mer moderna hemstad.

Göran Tagesson, arkeolog

Plus i kanten

Bilder:

1 3 Hemma hos Fröken Löfgren. Fotot från 1937 visar en älderdomlig bebyggelse på platsen för vår arkeologiska undersökning. Det långa panelade tvåvåningshuset med portlader i mitten byggdes på 1790-talet som bostad och verkstad till hovslagaren Jonas Bergstedt och hans hustru Catharina. Denna nya tvåvåningsbyggnad ersatte den enkla, knuttimrade envåningsbebyggelse som etablerades i början av 1600-talet. Byggnaden var på sin tid ett exempel på stora och moderna hantverksgårdar, rödfärgade eller linoljemålade och med träpanel och kopplade fönster. **Gården ägdes** i slutet av 1800-talet av fanjunkaren Carl Fredrik Löfgren, vars dotter Agnes (fröken Löfgren) bodde kvar fram till sin död 1930. Linköpings stad köpte gården 1943 och flyttade den till Gamla Linköping där den fortfarande ligger kvar på Rådmansgatan.

Foto: Folke Fromholtz, Bild Linköping.

2 Den arkeologiska undersökningen genomfördes på hösten 2010. Innan dess hade de två tomterna varit obebyggda länge, och området användes som parkeringsplats.

Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

Lästips:

Göran Tagesson, *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. 2002.

Göran Tagesson, *Kv Bokbindaren 28. Hemma hos Fröken Löfgren – från 1600-talets kronotomter till 1700-talets hantverksgårdar*. Riksantikvarieämbetet UV rapport 2013:31.

Kinesiskt finporslin

gör entré i östgötska hem på 1600-talet

Porslinsskärvar från Kina är vanliga fynd, när arkeologer gräver i äldre städer. Mestadels rör det sig om fragment av tekoppar, skålar, fat och tallrikar – rester från serviser som på 1700-talet massimporterades till Sverige, genom Ostindiska kompaniet. I Östergötland finns många minnen från denna import, inte bara i form av skärvar.

Det hittills äldsta kända kinaporslinet i Sverige ingick i det Hainhoferska konstsåpet, vilket numera förvaras i Uppsala universitets samlingar. Denna praktmöbel var en gåva till Gustav II Adolf från borgarna i Augsburg år 1630. Skåpet innehöll en samling exotiska föremål, däribland ett antal blåvita porslinsföremål tillverkade under mingkejsaren Wan Lis regeringsperiod (1573-1619).

Möjligen kan Gustav II Adolfs svägers, pfalzgreven Johan Casimir ha haft kinaporslin ännu tidigare på sitt östgötska slott Stegeborg. Enligt ett inventarium från år 1616 fanns det några skålar av så kallat "postelinsarbeit" i slottets husgerädskammar.

Kraakvara

De blåvita föremålen från tidigt 1600-tal är oftast av så kallad kraakvara. Namnet kommer från de portugisiska handelsfartygen carracks.

Ett sådant kraakfat finns avbildat på ett stilleben, utställt i Östergötlands museums samlingar. Fatet är en ingrediens i ett holländskt stillebenmål av Willem Claesz Heda (ca 1594-1680). Målningen är ett typiskt exempel på hur man vid denna tid avbildade sällsynta dyrbarheter inom oljemåleriet.

Kungligt mode

Under 1600-talet kom också en del kinesiskt porslin till Sverige genom det holländska ostindiska kompaniet, grundat redan år 1602. Holländska köpmän i Stockholm, däribland medlemmar av släkten Grill importerade föremålen.

Det blev modernt bland kungligheter och i de aristokratiska hemmen att samla kinesier, främst porslin. Till exempel hade drottning Hedvig Eleonora ett "indianskt kabinett" på Drottningholm. Och

1

på Löfstad slott i Östergötland förvarade greve Axel Lillie d y ett trettiotal blåvita skålar och några polykroma med brun utsida, ett halvt dussin blåvita kaffeskålar, ett halvt dussin teskålar, sex andra skålar med brokig målning, kaffekannor, "schokladstop" och brokiga "schokladkoppar" samt en stor potpourrikruka. Allt enligt ett inventarium från år 1689.

30 miljoner föremål?

I och med att det Svenska Ostindiska Kompaniet bildades 1731 och handeln på Kina intensifierades blev också importen och tillgången betydligt större. Det svenska kompaniet existerade fram till 1813. Under dess verksamhet seglade över 100 skepp på kinafart, en resa som tog cirka två år fram och tillbaka.

Mängder av föremål togs hem till Sverige. De mest lönsamma produkterna var te och siden. Bland andra importvaror märktes kryddor, rotting, arrack och naturligtvis porslinet. Porslinet importerades som en massvara, och möjligen importerades så mycket som ca 30-50 miljoner porslinsföremål.

Kompaniets huvudkontor låg i Göteborg som också var hemmahamn för fartygen. Vi vet att handeln var mycket lönsam. Men detaljerna i verksamheten vet vi inget om, eftersom kompaniet förstörde räkenskapsböckerna för att förhindra insyn i affärerna. Därför är de arkeologiska fynden av stor betydelse för vår kunskap om motivfloran

och spridningen av föremålen. Äldre tiders bouppteckningar kan också ge värdefulla upplysningar.

Kinesisk kurios

Under 1700-talet spred sig en kinavurm över landet. Porslinet blev allt vanligare i hemmen, siden användes i klädedräkten, man anlade kinesiska parker och trädgårdar med kinesiska paviljonger.

Även i Östergötland blev kinesier mer allmänna. Ett av de mer kända exemplen är den Grillska egendomen Godegård, omgiven av ett parklandskap i kinesisk stil. Också i Sturefors slottsträdgård anlades en kinesisk paviljong.

Bland besättningen på ostindiefararna medföljde också skeppspräster och Linnélärjungar. I det så kallade kuriosakabinettet i Linköpings stiftsbibliotek förvaras en del kinesiska föremål, donerade till samlingarna av kinaresenärer. Flera föremål är hemförda av prosten David Pontin (1733-1809) som gjorde tre resor till Kina. Skeppsprästen Jacob Wallenberg, som tillhörde den kända östgötsläkten, skrev en rese-dagbok – *Min son på galejan* – som blev en populär läsning och som utkom i flera tryckta upplagor.

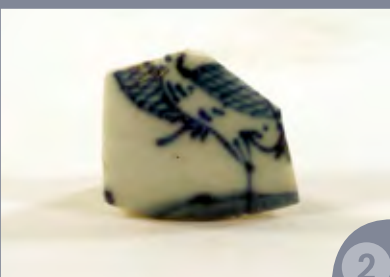
Ljungstedt konsul och skola

En särställning i Linköpings historia intar naturligtvis Anders Ljungstedt som anställdes som supercargör i Ostindiska kompaniet. Ljungstedt blev Sveriges förste generalkonsul i Kina och bosatte sig i Macao. Han skrev böcker om förhållandena på platsen och blev förmögen på sin affärsverksamhet. Han donerade medel till den skola som idag heter Anders Ljungstedts gymnasium, vars ursprung kan spåras till 1820-talet.

När ostindiefararen Götheborg III år 2005 avseglade till Kina och angjorde Kan-

2

2

2

5

2

3

4

Exotiska motiv från österland ett vanligt fynd

tons hamn blev våra gamla kontakter med Kina uppmärksammade på nytt. Det gavs kanonsalut när fartygen anlöpte hamn, följt av statsbesök och galamiddagar. För den svenska måltiden stod kockutbildningen på Ljungstedtska skolan. På så sätt placerades Östergötland åter i ett globalt handelssammanhang – både historiskt och i nutid.

Göte Nilsson Schönborg
arkeolog och expert på äldre porslin

Plus i kanten

- 1 Skärva av kinesiskt porslin. Fynd från kvarteret Rosen, Norrköping. Dekor i *famille rose*, 1700-talets mitt.
- 2 Fynd från kvarteret Rosen, Norrköping. Servisdelar med blåvit dekor och dekor i *famille rose*, 1700-talets mitt.
- 3 Blåvit, figurativ dekor, ca 1750, funnen vid Smedstad gård utanför Linköping.

- 4 Bottendel till tekopp, blåvit dekor, ca 1750. Funnens i Linköpings domkyrka. Foto: Lasse Norr, Östergötlands museum.

- 5 På Östergötlands museum förvaras en praktfull bålaskål av kinesiskt porslin, dekorerad med C F Ljungstedts namn. Skålen har tillhört Anders Ljungstedts hustru Carolina Ljungstedt som var boende i Stockholm och är daterad till 1810-talet, Qing-dynastin, Jiaqing (1796-1820). Foto: Lars Ekelund, Östergötlands museum.

瑞典

Sveriges allra första kines

År 1786 besöktes Östergötland av kinesen Afock - den första kinesen någonsin i Sverige. Ostindiefararen Adolf Fredric hade anläppt Göteborgs hamn och ombord fanns supercargören (handelman i kompaniets tjänst) Olof Lindahl samt en inbjuden gäst från Kina, köpmannen Afock (eller Kui Yafu, hans namn stavas olika i samtida källor). Olof Lindahl var hemmahörande i Norrköping och Afock uppehöll sig i det Lindahlska hemmet i Norrköping.

Under sitt besök i Sverige gästade den 23-årige kinesen bland annat Finspång slott där han blev avporträtterad av Elias Martin, tillsammans med grevinnan Aurora Taube, som var gift med Jean Jacques de Geer. Han besökte även Stockholms slott där han träffade såväl kungen Gustaf III, prinsessan Sofia Albertina och hertig Carl (senare Karl

XIII). Afock reste också till Falun och Sala och beskådade gruvdriften, samt några andra platser i landet. Han återvände till Kina i januari 1787 med skeppet Sophia Magdalena. Köpmannen Afock anses vara den förste kines som besökt vårt land. Han uppges ha varit tolk i sitt hemland och kunde konversera på det svenska språket.

1

2

3

Plus i kanten

I Europa började man tillverka porslin i Meissen efter 1709. Då har kineserna tillverkat denna vara i cirka 1000 år. Porslin är en typ av keramik med inblandning av porslinsleran kaolin. Bränningstemperaturen är cirka 1400 grader. Kineserna själva skiljer inte på stengods och porslin – den gemensamma beteckningen är Yue Yao. Det kinesiska porslinet tillverkades i staden Ching-Te- Chen. I staden finns fortfarande porslinsproduktion. Porslinet utskeddades från staden Kanton (Guangzhou).

Det europeiska namnet porslin kommer av italienskans porscellana (eg. porslins-snäcka). Man trodde i äldre tid att porslinet tillverkades av krossat snäckskal.

Svenska Ostindiska Compagniet bestod egentligen av fem olika oktrojer (bolagsformer). Kapitalet kom från handelsmän i Göteborg och Stockholm. Man lånade även utländskt kapital från bankirer i Holland.

Betalningsmedlet i orienthandeln var ädelmetall. På de svenska fartygen fanns exportvarorna järn, trä och tjära. Varorna

växlas på utresan mot silver i det spanska Cadiz. Det spanska silvret kom från gruvor i Sydamerika (Potosi i Bolivia) och Mexiko. Det myntade silvret kallades piastrar.

Redan under 1500-talet hade portugiserna etablerat handel med Asien. Under 1600-talets början etablerades handelskompanier i England, Holland och Danmark. Även Österrike hade en kort tid på 1720-talet ett eget handelskompani.

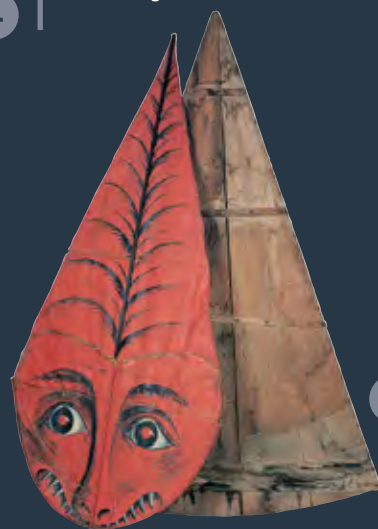

Plus i kanten

I Linköpings Stifts- och landsbibliotek finns ett kuriosakabinett, med föremål från hela världen, samlat i första hand under 1700-talet. Här saknas inte heller kinesiska ting, hemförda av ostindieresenärer.

Bilderna:

- 1 Bland de kinesiska föremålen i kuriosakabinettet återfinns två eleganta påsar, för väldoftande örter.
Foto: Helena Törnqvist, Östergötlands museum.
- 2 Ett par flätade skor, så kallade "spanska rör", typiska för Sydinas varma klimat.
Foto: Helena Törnqvist, Östergötlands museum.
- 3 Inte en mopp, utan en kinesisk ämbetsmans sommarhatt.
Foto: Helena Törnqvist, Östergötlands museum.
- 4 Stilleben, 1654. Oljemålning på pannå, med bland annat ett kinesiskt kraakfat. Konstnär Willem Claesz Heda (1594-1682). Finns att beskåda på läns museet.
Foto: Urban Windahl, Östergötlands museum.
- 5 Pappersdrake i kuriosakabinettet. Till den här stora pappersdraken (180 cm lång) hör också en packlåda, med vattenskador, sannolikt från den långa resan från Kanton till Sverige.
Foto: Helena Törnqvist, Östergötlands museum.

Lästips:

Bo Gyllensvärd, *Porslinet från Kina. En tusenårig exportvara*. 1990. Västerås.

Sven T. Kjellberg, *Svenska Ostindiska Compagnierna 1731-1813*. 1974. Malmö.

Göte Nilsson Schönborg, *Kinesiskt importporslin i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv*. 2001. Göteborg.

Märkliga ting. Kuriosakabinettet i Linköpings bibliotek. Östergötlands läns museum.

Jan Wirgin, *Från Kina till Europa. Kinesiska konstföremål från de ostindiska kompaniernas tid*. 1998. Stockholm.

Berit Wästfelt, Bo Gyllensvärd & Jörgen Weibull, *Ostindiefararen Götheborgs porslinslast*. 1990. Förlags AB Wiken.

Krossa, bränna, förstöra

På de heliga platserna i Östergötland offrad

Vi vet mycket lite om de religiösa föreställningar, som fanns i Norden kring Kristi födelse. Vi känner inte till vilka gudar som dyrkades, eller vilka religiösa myter människorna använde för att förklara världen. Däremot börjar vi få en inblick i vissa religiösa riter som genomfördes och vi kan också ana syftet med riterna.

Under senare år har vi undersökt tre heliga platser i västra Östergötland. De låg inom en mils omkrets från varandra: Hulje utanför Mjölby, Abbetorp utanför Väderstad och en plats inne i Väderstad samhälle. Den heliga platsen vid Hulje (ca 700 f Kr – 1100 e Kr) har existerat under en mycket lång period, under vilken Väderstad (ca 1000 – 50 f Kr) och därefter Abbetorp (ca 100 – 1200 e Kr) avlöste varandra. Det visar att de heliga platserna bör ha varit viktiga för människorna i den närmaste bygden. Det innebär också att det troligtvis har funnits många liknande lokala platser som ännu inte är

kända. De heliga platserna har antagligen haft starka kopplingar till den lokala eliten.

Vatten, sten och måltider

Platserna har legat avsides, avskilda från samtida bosättningar. Hulje och Väderstad var belägna vid små vattendrag och Abbetorp låg intill en våtmark. I Hulje och Väderstad har det funnits stenhällar med inknackade skålgropar; vid Abbetorp har två stora stenblock varit delar av den stora offerplatsen.

De tydligaste arkeologiska spåren på de heliga platserna härstammar från gemensamma måltider, som människorna antag-

ligen också har delat med sina gudar. Vid Hulje har maten tillagats i mycket stora kokgropar, något som visar att många människor har deltagit i ritualerna, sannolikt hela lokalsamhället. Kött har varit den viktigaste råvaran; de benrester som vi har påträffat visar att det framför allt har rört sig om köttrika styckningsdetaljer av nötkött. Frön av mynta och sommarkyndel visar att man gärna satte smak på köttet med kryddväxter. Fynd av spannmål pekar på att bröd eller gröt har fungerat som tilltugg. Sannolikt har man druckit öl, och storleken på ett av dryckeskärlen antyder att flera personer har delat samma bägare.

1 **Motala.** Ungefär här är människoben hittade.

för att behaga gudarna

es mat, keramik – och människoliv?

De rituella måltiderna tycks alltså ha bestått av festmat och på så sätt skiljt sig från den enklare vardagsmaten, som troligen var mera fattig på kött.

Avfall och offer

Tillagningen av maten i kokgropar resulterade i stora mängder eldsprängd sten, som användes för att värma upp matvarorna. I Hulje har de förbrukade stenarna, tillsammans med måltidsresterna lagts ner i det rinnande vattnet eller placerats längs strandkanten till bäcken. Uppenbarligen har särskilda föreställningar varit kopplade till avfallet från de heliga måltiderna. Man valde att behålla stenen inom de heliga områdena, istället för att använda den som byggnadsmaterial i vägar och liknande. Det senare var annars vanligt vid denna tid, århundradena runt Kristi födelse.

Människorna har också förrättat offer på de heliga platserna, sannolikt för att beveka

2 Hängsmycke som sannolikt föreställer Freja, från grav i Aska, Östergötland.
Teckning: Mats Gilstring

gudarna. Det vanligast fyndmaterialet är keramik; keramikkrukor, troligen med matoffer till gudarna har placerats intill det strömmande vattnet, intill speciella träpålar eller – som i Väderstad – bredvid hällen

med skålgropar. Vid Abbetorp verkar man avsiktligt ha krossat ett hundratal keramikkrukor mot de två stora stenblocken. Här hittade vi också ungefär 25 glas- och bärnstenspärlor, enstaka glasskärvor av importerade dryckesbägare och en spelbricka av glas. Vid Hulje hade små enkla föremål offerats alldeles intill bäcken; en blå pärla och ett litet järnföremål, kanske en skära.

Offer i brunn

Vid Hulje fanns spår efter ytterligare rituella handlingar. I bäckkanten låg stora stenar som tolkades som fundament till en mindre plattform, kopplad till de religiösa ritualerna. Här fanns också en brunn som har använts under en period av cirka 200 år. Brunnen, som har anlagts någon gång runt Kristi födelse, låg centralt inom området. Kanske har den redan från början grävts för att fungera som offerplats; det finns exempel på sådana offerbrunnar från andra stäl-

1

2

I norra Europa har flera hundra människor påträffats som

len, bland annat i Skåne. I brunnen hade människor offrat ett stort antal träföremål som ännu var bevarade. Det rör sig om tre träskålar, ett huvud till en räfsa, en ornerad bräda, ett handtag och flera andra föremål. Dessutom hade man offrat linknippen, malstenslöpare och en halv hund. Långa spetsade käppar av hassel och al hade stuckits ner i brunnen som del av riterna och när brunnen togs ur bruk hade man lagt ner ett bagglamm, möjligen som stängningsoffer.

Vårblot?

Fyndens sammansättning kan ge oss ledtrådar till de religiösa föreställningar som legat bakom riterna. I Hulje fanns flera tecken på att ritualerna genomförts under vår eller försommar. Vidjorna till brunnsflätningen hade insamlats under våren eller den tidiga sommaren, före juli månad, och brunnskorgen hade flätats kort därefter. Bagglammet, som eventuellt var ett stängningsoffer, var två till tre månader gammalt. Får lammar normalt i april eller maj i regionen, något som betyder att lammet hade dödats kort därefter. Fornnordiska källor omtalar tre årliga blot; höstblot, midvinterblot och vårblot. Blotet på våren syftade till god årsväxt och fred, till "års ok fridår". Kanske är det just detta vi hittade spår av i Hulje.

Kvinnlig aspekt

Flera fynd i Hulje skulle kunna vara uttryck för en kvinnlig aspekt – pärlan, den eventuella skäran, keramikkarlet med matoffer intill bäcken, linknippena och räfsan i brunnen. Alla föremålen, liksom linet, har

mer eller mindre kvinnliga förtecken, både i förhistoriskt arkeologiskt material och i det gamla bondesamhället.

Kanske ska det ses som ett tecken på att platsen varit ägnad en kvinnlig gudom. Freja var den stora gudinnan i Norden under sen förkristen tid, och det finns tecken på att hon dyrkats redan långt tidigare. Ett av Frejas många namn var Hörn, som kan härledas till hör, ett annat nordiskt ord för lin. I det gamla bondesamhället hörde linet ihop med kvinnor; det skulle säas på en fredag (Frejas dag), och linfröet kallades "kvinnornas säd". Kanske har den heliga platsen vid Hulje varit tillägnad henne? Det finns också forskare som menar att en kvinnlig aspekt i ett fyndmaterial ska tolkas som ett tecken på att officianterna varit kvinnor – här skulle det då kunna röra sig om Frejas prästinnor.

Fruktbarhet

Vid Hulje kan man också se ett samband mellan de offrade föremålen och markens och husdjurens fruktbarhet. Räfsan har koppling till såväl gräsväxten som till husdjuren, medan den eventuella skäran hör ihop med den odlade jordens avkastning. Även al- och hasselkäpparna i brunnen kan kanske också förstås i termer av fruktbarhet. Malstenslöparna i brunnen kan symbolisera önskan om god tillgång på spannmål, men de kan även associeras med ett generellt tema av mat och dryck i överflöd.

De rituella platserna vid Hulje, Abbetorp och Väderstad är påtagligt lika i sin placering i landskapet, sin utformning och sitt fyndmaterial. Kanske rör det sig på alla

dess platser om kalendariska riter i fruktbarhetens tecken, där man har blotat för god årsväxt och fred, till "års ok fridår", och där platserna har varit tillägnade en kvinnlig gudom. De heliga platserna har varit viktiga på ett lokalt plan, men troligen inte inom ett större geografiskt område. Det bör istället ha funnits en mängd liknande heliga platser, knutna till den lokala eliten och lokalsamhället.

Strömmen skiljer ut sig

Den rituella platsen vid Strömmen i Motala, som ligger drygt två mil norr om Hulje, skiljer sig på ett mycket påtagligt vis från de tre redan beskrivna platserna. Det mest slående är det monumentala naturläget, vid den mäktiga Motala ström, västra Östergötlands största vattendrag, som förbinder sjöarna Vättern och Boren. De senaste årens arkeologiska undersökningar visar att människor har genomfört religiösa handlingar invid Strömmen från jägarstenålder (ca 5000 f Kr) och sannolikt ända fram i vikingatid (900-tal e Kr).

Människoben vid plattform

Våra resultat från grävningarna vid Strömmen är fortfarande preliminära. Undersökningarna i Motala kommer att pågå även under 2013, och en fördjupad analys av det samlade materialet kan därför komma att ändra vårt synsätt på platsen. Men i skrivande stund – innan sommarens grävningar har kommit igång – ser vår tolkning ut på följande sätt:

Under äldre förromersk järnålder (400 – 200 f Kr) har man byggt en plattform av

3

4

offerats i sankmarker och små sjöar vid den här tiden.

trä, som gått ut i Strömmen och från denna har man förrättat offer. Plattformen har förankrats med spetsade pålar av lönn, som drivits ner i marken. Halvkluvna stockar av al har bildat gångytan. Det fanns hopflätade käppar av hassel och sjok av tallbark, som kan ha utgjort underlag för de halvkluvna stockarna.

En annan möjlighet är att hasselkåpparna har varit nedstuckna i strandbrinken i ett särskilt rituellt syfte, liknande de nedstuckna käpparna i brunnen i Hulje. Vid plattformen fanns obrända människor. Gnagspår visar att de legat öppet på marken. Det finns också fynd av människor, särskilt skalltak, från samma period på andra undersökta platser invid Strömmen.

Kanske rör det sig om en speciell typ av begravningar, i vatten. Kanske har benen tagits från någon annan plats, för att ingå i särskilda religiösa ritualer vid Strömmen. Ett tredje tolkningsalternativ är att det faktiskt rör sig om människooffer. I norra Europa har flera hundra människor påträffats, som offerats i sankmarker och små sjöar under just denna tid.

Mer monumentalt

Vi tror att ceremonierna vid Strömmen har haft ett delvis annat religiöst innehåll än vad de små platserna på slätten från ungefär samma tid har haft. På de senare har sannolikt någon form av fruktbarskult ägt rum. Kopplingen till vatten är något alla fyra rituella platserna har gemensamt, men Strömmens monumen-

tala storlek skiljer ut den. Det som offerats på platsen skiljer också ut Strömmen. Oavsett hur fynden av människor ska tolkas, finns en koppling till den mänskliga kroppen som helt saknas på de andra platserna. Likaså plattformen - byggd av utvalt virke ut i det djupa strida vattnet - gör platsen speciell.

Sammantaget pekar det mot att platsen kan ha haft betydelse inom ett större område, inte bara i den närmaste bygden. Många människor har antagligen regelbundet samlats här och genomfört religiösa ceremonier och det kan ha varit ett tillfälle för eliten från ett större område att träffas.

Romaren Tacitus beskriver år 98 e Kr det germanska folkslaget langobardernas dyrkan av Moder Jord, gudinnan Nerthus. Riterna utfördes vid en sjö och i berättelsen antyds att människooffer har ingått. Många arkeologer menar att Nerthus är ett annat namn för Freja.

Kanske har även ceremonierna vid Strömmen i Motala syftat till fruktbardhet, men på ett mer övergripande plan än vid de små platserna. De offer som begärts här har också varit av en högre dignitet. Och möjligen ska platsen ges en annan tolkning. Kanske har platsen istället varit ägnad åt andra, mera krigiska gudar?

Maria Petersson, arkeolog

Plus i kanten

Bilderna:

1 Den mäktiga Strömmen i Motala förbinder sjöarna Vättern och Boren. Området där plattformen och de mänskliga kvarlevorna från förromersk järnålder hittades är markerat på bilden. Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

2 Vid offerplatsen i Abbetorp hittades bland annat pärlor av glas och bärnsten; skärvor av blå glaspärlor i överfångsteknik som importerats från Svarta havsområdet samt skärvor av gröna glaspärlor tillverkade speciellt för den skandinaviska marknaden i Rhenområdet i Tyskland på 400-500-talet e Kr. Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

3 En blå glaspärle hade lagts ner intill bäcken vid Hulje som ett offer. Foto: Maria Petersson Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

4 Plattformen i Strömmen vid Motala var i bruk under äldre förromersk järnålder (cirka 400 - 200 f Kr). Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

Lästips:

Anne Carlie red. *Järnålderns rituella platser*. 2009. Halmstad: Stiftelsen Hallands läns museer.

P V Glob. *Mosefolket: jernalderens mennesker bevaret i 2000 år*. 1977. Köpenhamn. Gyldendal.

Gro Steinsland. *Fornnordisk religion*. 2007. Natur & Kultur.

Karin Viklund, *Linnet i Sverige*, Svensk botanisk tidskrift nr 3-4, 2012.

Omsorg om de döda 7000 år gamla gravar

Under hösten 2012 påträffades en drygt 7000 år gammal begravningsplats vid Strandvägen i Motala. Minst sex gravar från mesolitikum – eller äldre stenålder – kom åter i dagen. Och den stora stenåldersbosättningen vid Motala ström fortsätter att överraska oss. Det är nämligen mycket ovanligt att hitta gravar från den här tidiga perioden.

Platsen för gravarna var väl vald, intill forsande vatten med fin utsikt över Motalaviken och Vätterns vida vatten. De var placerade i två grupper längs med en låg sandig höjdrygg, som ursprungligen hade legat intill strömmens översta forssträcka. Idag är forsen tyst, den tämjdes när kraftverket i Duvedal byggdes.

Sedan slutet av 1800-talet har gravarna också varit täckta av järnvägsbanken; samma järnväg som nu byggts om, och som är orsak till att vi undersökte platsen.

Rum för levande och döda

Begravningsplatsen användes av människor som bodde kring strömmen. De levde av jakt, fiske och insamling av ätbara växter och bodde i hus längs med stranden, nära vattnet. Runt husen har man lagat mat och ägnat sig åt olika hantverk, t ex tillverkning av redskap i ben och sten.

Av allt att döma var stenåldersbosättningen i Motala en central samlingsplats för de grupper av människor som rörde sig i den här delen av landskapet. Det är också uppenbart att Motala har varit en sista viloplats för dessa människor efter döden. Alltså även ett rum för de döda. Gravarna ligger helt nära bostäderna, de levande har därmed delat plats, rum och landskap med sina anhöriga som avlidit.

Mycket litet kvar

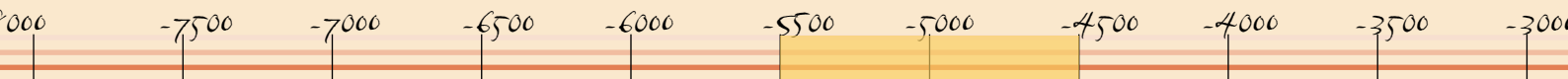
Efter 7000 år i jorden finns inte mycket av skeletten bevarade. Det mesta har förmultnat till sand och mylla. I flera fall syntes endast färgningar efter kroppen, eller kraftigt nedbrutna rester efter kranium och större rörben som lärben och överarmar. Bara ett fåtal ben kunde lyftas upp intakta

eller tas om hand via preparat (ben tillsammans med omgivande jord), för att vidare undersökas i laborativ miljö. I och med att benen var så dåligt bevarade, är det mycket svårt att bedöma kön och ålder på de gravlagda. Det mest intakta skelettet tillhörde emellertid en individ som dött och begravts i ung vuxen ålder, runt 20 år gammal. Den gracila underkäken vittnar om att det kan ha rört sig om en kvinna.

Trots bevaringsförhållandena kan vi säga en del om begravningssederna. Vanligast

var att man placerade den döde på rygg i utsträckt läge. Vissa av kropparna kan vi konstatera sveptes i samband med nedläggelsen. I Motala har även ett par individer placerats sittandes eller halvt sittandes i sin gravgrop med benen uppdragna under kroppen. När sedan kroppen förmultnat har benen fallit ihop och bildat ett högliggande, osorterat virrvarr. För att reda ut kroppens ursprungliga placering och händelseförloppet därefter, krävs en osteologs tränade öga.

i Motala vittnar om samhörighet i äldre stenåldern

Plus i kanten

► Lästips:

2003. Nilsson Stutz, L. ***Embodied Rituals and Ritualized Bodies, Tracing ritual practices in late Mesolithic burials.***

Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 46. Stockholm: Almqvist & Wiksell Intl.

► Bilder:

1 Skelettet efter en ung vuxen individ. Den döde har lagts på rygg med händerna över den högra höften. Benen efter såväl händer, underben som bröstkorg är helt förmultnade.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

2 Flera av gravarna undersöktes sent under hösten 2012. När dagsljuset gav vika skedde dokumentationen i stället under skenet av starka bygg-lampor.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

3 Osteoarkeolog Sara Gummesson penslar försiktigt fram resterna efter ett i stort sett helt upplöst skelett. Graven var nedgrävd i nästan ren sand och endast färgningar och kraftigt fragmenterade benfragment fanns bevarade. Trots det gick kraniet att urskiljas samt flera större och mindre rörben som korsar varandra. Mycket talar för att den döde begravts i en sittande ställning.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

4 Detaljbild av ett tämligen välbevarat överarmsben och under detta syns flera mindre mellanfotsben. Kroppen har placerats sittande eller halvsittande i graven. När kroppen sedan förmultnat har benen fallit ihop över varandra.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

Rödockra och benspets

En grav med endast färgningar kvar efter den döde var beströdd med rödockra. Röd färg har genom tiderna förknippats med blod, livskraft och offer, men vad det röda pigmentet betytt för Motalas människor kan vi inte säkert veta. Som gravgåva hade den avlidne fått med sig en benspets med vassa egg av kvarts. Annars är bevarade gravgåvor ovanliga. Vad som till fullo nedlagts i samband med begravningsstillfällena är emellertid för alltid höljt i dunkel. Det

har tidens tand och nedbrytningsprocesser sett till. Vi vet däremot att man fortfarande såg de döda som individer när de begravdes. Kropparna behandlades med omsorg; gravgåvor och ockra visar att det fanns tankar om livet efter detta. De döda delade även fysiskt platser och rum med sina efterföljande.

Fredrik Molin, arkeolog

MYSTIKEN TÄTNAR *i Bärstadsskogen*

Vi arkeologer vill gärna sätta prydliga etiketter på fornlämningar. Stensättningar kallar vi för gravar eftersom vi hittar begravda människor i dem. Men ibland stämmer det inte – till exempel om stensättningen är kvadratisk och inte ligger på ett gravfält. I en sådan finns inga gravläggningar alls. Så trodde vi – tills vi grävde ut en vid Bärstadsskogen i Ekängen, norr om Linköping.

Utifrån vad vi tidigare visste om kvadratiske stensättningar i Östergötland, förväntade vi oss inte att finna någon gravgömma i den här heller. Därför blev vi mycket förvånade när det i kanten av stensättningen fanns en grop; en gravgömma med sot, kol och kremerade ben. De kremerade benen visade sig vara både från människa och från djur. En 14C-datering av benen visade att graven anlades under senare delen av bronsålder (760-410 f Kr). Det gick dock inte att ålders- eller könsbestämma de mänskliga benen eller att artbestämma djurbenen. Inte heller hittade vi några gravgävor i gropan.

Svåra att begripa

Kvadratiske stensättningar finns både på gravfält och som ensamma fornlämningar. De på gravfält, som har undersökts, innehåller i regel gravläggningar – precis som

man skulle kunna förvänta sig. De ensamma kvadratiske stensättningarna är mer svårbegripliga. I Östergötland har man undersökt ett tjugotal sådana, de flesta under 1970- och 80-talen. Majoriteten av dem innehöll varken någon grav eller några föremål, vilket gör dem svåra att både funktionsbestämma och datera.

Gränser eller dödshus?

Kvadratiske stensättningar består av en imponerande stenpackning på upp till en meter stora stenar, lagda i en kvadrat, där varje sida är mellan sex till tio meter lång. Under stenpackningen kan det ibland finnas rester av keramik, i några stensättningar flera kilo, eller metallföremål, till exempel knivar. Ibland finns enstaka brända ben spritt bland stenarna, men de kan inte tolkas som någon gravgömma. I det enda fall där man gjort en osteologisk analys av be-

nen så var det djurben. De få dateringar som finns visar att stensättningarna har anlagts under en lång tidsperiod, från yngre bronsålder fram till yngre järnålder.

Arkeologerna har tolkat dem på flera olika sätt. Kanske har de haft en funktion som gränsmarkeringar mellan olika gruppers områden. Kanske kan de ha varit grunder till kult- eller dödshus, där man placerat den döde på stenpackningen.

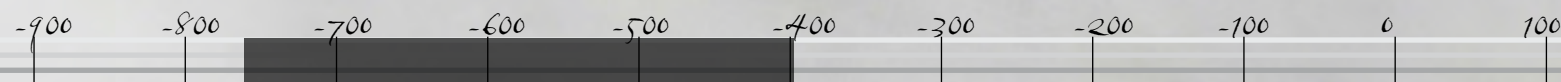
Den kvadratiske stensättningen som låg ensam i Bärstadsskogen liknade till det yttre andra undersökta lämningar av samma typ. Trots det fann vi en gravgömma i den. Därför kan vi också sätta etiketten grav på den – även om det egentligen bara får mystiken kring de kvadratiske stensättningarna att tättna ännu mer.

Viktoria Björkhager, arkeolog.

Plus i kanten

Bilder:

- 1 Undersökningsytan i Bärstadsskogen en tidig höstmorgon.
Foto: Östergötlands museum
- 2 Den kvadratiske stensättningen innan vi tog bort det översta torvlagret.
Foto: Östergötlands museum

1

2

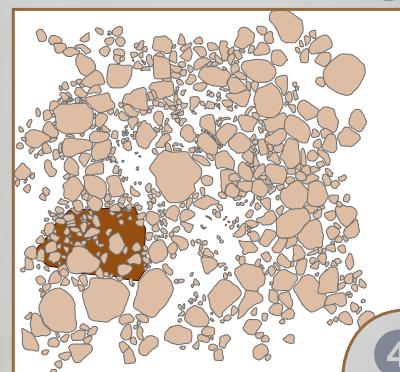

3

► Bilder:

3 Stensättningen, efter att vi hade tagit bort torvlagret. Man anar hur stensättningen har sett ut när den anlades för ungefär 2 500 år sedan.
Foto: Östergötlands museum

4 Stensättningen, som digitaliserad efter inmätning.

4

200 300 400 500 600 700 800 900 1000 1100

S:t OLOFS KONVENT I SKÄNNINGE

Trångt om saligheten

Populär gravplats där omstuvade ben avslöjar nyheter

Gravarna ligger oerhört tätt under kyrkgolvet i S:t Olofs konvent i Skänninge. Klostret var en attraktiv gravplats under medeltiden, och för att få plats med alla döda, återanvände man gravarna. Skelettdelar från de äldre gravarna samlades ihop, och ofta hamnade de tillsammans i en egen grop. Det visar sig nu att de lösa benen är viktiga pusselbitar för att förstå de medeltida skänningebornas villkor.

Att vid livets slut få en sista viloplats är inget som endast är förbehållet oss. Redan neandertalarna för 45 000 år sedan sörjde för att gruppens döda blev begravda. Hos den nutida människan har begravningssederna tagit sig olika uttryck beroende på status, individens ålder, kulturella skillnader och religiösa föreställningar.

Med kristendomen kom kyrkogårdarna. Vikten av att få ligga i vigd jord blev avgörande, men var inte självklar. Den som begått ett brott och straffats med döden, självspillingar och odöpta fick med enstaka undantag inte tillträde till kyrkogården. (Läs mer om det i artikeln *Begravd i ovigd jord* på sidan 32).

Återanvända gravar

Under högmedeltiden blev det möjligt för de bättre ställda i samhället att välja var i

kyrkan eller klostret de ville begravas. Här kunde man få flera själamässor lästa över sig, och på så sätt mildra tiden i skärselden. Ju mer man betalade, desto längre in i kyrkan placerades graven, vilket också innebar att man fick sin sista vila närmare flera olika altare.

Det verkar däremot inte ha varit viktigt att den döde fick ligga i sin grav för evigt. Eftersom platserna inne i kyrkan var attraktiva nyttjades de intensivt. Resultatet blev att så fort kroppen förmultnat någotsånär, användes graven på nytt. Så länge det fanns utrymme i graven samlades benen från de tidigare gravlagda ihop och placerades ovanpå den senast begravda. Då utrymmet till slut blev för trångt, tycks man ha tillämpat seden som säger att din grav är där ditt huvud vilar. Det innebar att kraniet lades tillbaka, men övriga delar samlades ihop och placerades i en grop någon annanstans.

Viktiga lösa ben

Seden att återanvända en grav, har betydelse för vår möjlighet att med arkeologins och osteologins hjälp få grepp om demografin i gångna tider, det vill säga olika infallsvinklar på befolkningens sammansättning. I samband med arkeologiska undersökningar tar man oftast tillvara och analyserar skeletten från de mer eller mindre intakta gravarna, medan spridda skelettdelar endast studeras i enstaka fall. Men som vi fick erfara vid de nyligen utförda

undersökningarna av det medeltida Skänninge, spelar analyserna av de spridda skelettdelarna en avgörande roll ur flera demografiska aspekter.

S:t Olofs konvent i Skänninge var en attraktiv gravplats under hög- och senmedeltiden, det visar de oerhört tätt lagda gravarna i bland annat kyrkan, men också den stora mängden skelettdelar från tidigare gravsatta. När de arkeologiska undersökningarna var slutförda hade 297 gravsatta individer, vars skelett mer eller mindre låg kvar i ursprunglig position, tagits tillvara. Även de omrörda benen togs om hand, med motiveringen att de kunde tillföra viktiga pusselbitar till bilden av den medeltida befolkningen.

Dubbel så många döda

Resultaten blev överväldigande. Antalet gravlagda visade sig ha varit dubbelt så stort mot vad vi vetat innan; det ökade från 297 till 674 individer. Dessutom uppdagades det att gravlagda barn hade varit fler. Det framgick också att vissa gravområden hade använts av olika grupper under olika tidsperioder. Det gällde bland annat korsgången, vilket kan förklaras med förändringar inom klostret. Till att börja med användes korsgången för begravningar även av andra än bröderna, till att under senmedeltiden uteslutande bli platsen för svartbrödernas sista vila.

Att andelen gravlagda barn var fler, då de omrörda benen räknades, beror framförallt

på att små barngravar förmultnade fortare. Graven kunde därför återanvändas snabbare. Det betyder sannolikt också att den medeltida skänningebon redan som ung förälder hade bestämt sin sista viloplats i klostret. Därmed köpte man också indirekt en grav för sina barn.

Caroline Arcini, osteolog
Hanna Menander, arkeolog

Plus i kanten

Lästips:

Hanna Menander & Caroline Arcini.
Dominikankonventet S:t Olof. I Borgare, bröder och bönder – arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia.

Rikard Hedvall, Karin Lindeblad & Hanna Menander (red). 2013. Linköping.

Bilder:

1 Flygbild över undersökningarna av S:t Olofs dominikankonvent i Skänninge. Under den röda ladan finns ruinerna efter brödernas kyrka, som revs vid reformationen.

Foto: Rikard Hedvall, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

2 Benen från minst nio personer, framgrävda ur en grop i S:t Olofs konvent i Skänninge. De ursprungliga gravarna var förmodligen redan till bredden fyllda.

Foto: Staffan Hyll, Riksantikvarieämbetet, UV.

Den röda makten

Östergötlands tidigaste tegelbyggnader

Under medeltidens första århundraden uppfördes Östergötlands ståtligaste byggnader i sten. Flertaliga är de kyrkor, borgar och slott som idag står kvar i landskapet och som vi ännu beundrar och imponeras av. Men ett nytt och exklusivt byggnadsmaterial skulle snart göra sitt intåg – det röda teglet.

Att ha makt under medeltiden var synonymt med att äga mark och gårdar. Makten tillhörde en elit som bestod av kungen, biskopar och allierade stormän från olika släkter. För att visa och befästa för sina undersåtar och fiender vem som härskade, byggde man kyrkor, kloster, borgar och slott som syntes väl i omgivningarna. Många av byggnaderna låg som regel också på centrala platser, där mycket folk var i rörelse kring handel och hantverk.

1200-talets tegelhus

I Östergötland började de första tegelhusen troligen uppföras redan före 1200-talets mitt. I Skänninge fanns i slutet av detta århundrade S:t Olofs konvent, Vårfrukyrkan och Biskopsholmen som alla, helt eller delvis, var byggda i tegel. Bara fem kilometer från Skänninge ligger byn Järstad, där den lilla landsortskyrkan i tegel döljs under den vita putsen. Även denna tros vara uppförd i mitten av 1200-talet. Vid samma tid ståtade Söderköping med S:t Laurentii kyrka som invigdes 1297. I Vadstena finner vi det kungliga palatset, omnämnt 1268, intill klosterkyrkan. Det byggdes i tegel som representationsbyggnad för kungamakten, innan det kom att tillhöra Birgittaklostret. I residensstaden Linköping gömmer sig ett tegeltorn från sent 1200-tal i Linköpings slott. (Du kan läsa mera om tornet i Linköping på sidan 41.)

Vid denna tid kretsade mycket av makten kring Folkungaätten, både från regenttronen och biskopsstolen. Men man kan

1

också urskilja en del andra tegelbyggare från det rika frälset.

Valdemar, Bengt och Benedikta

Kung Valdemar byggde Vadstenapalatset som sitt representationspalats, och biskop Bengt kan ha uppfört tornet i Linköping slott. S:t Olofs konvent i Skänninge blev ett förlängt tegelkomplex med kyrkan som en av längorna. Platsen där konventet anläggs har förmodligen tillhört biskopen i Linköping.

Söderköping ägdes under högmedeltiden av drottning Katarina av Folkungaätten. År 1250 skänkte hon i sitt testamente marken och staden till sin syster Benedikta. Benedikta var gift med stormannen Svante polk Knutsson, en man med släktskap till den danska kungatronen. Svante polk och Benedikta står sannolikt bakom den stora S:t Laurentii kyrkan.

Vapenbilder och tyskar

I Järstad kyrka avslöjar två vapenbilder i valvens tak att Folkungaätten och Aspenäs-ätten med gemensamma krafter stått bak-

om kyrkans välstånd, kanske till och med dess tillblivelse. Under andra halvan av 1200-talet ingås flera äktenskap mellan dessa båda ätter, det första kanske redan under 1230-talet.

Vårfrukyrkan i Skänninge har byggts på mark som troligen har tillhört Folkungaätten. Men kyrkans tillkomst och arkitektur kan också höra samman med stadens tyska handelsmän. Vårfrukyrkan har i historien kallats Garpekyrkan; ordet garpe användes under medeltiden om Hansans tyskar. Birger jarl hade 1250 ingått ett handelsavtal med Lübecks köpmän som gynnat handeln i flera svenska städer. Handelsmän från Tysklands hansa har varit ett påtagligt inslag bland Skänninges invånare och besökare, och Vårfrukyrkan kan ha gett dem en religiös trygghet i staden.

Tegel och gotik

Tegelbyggande i medeltidens Sverige kom igång ett knappt sekel efter Tyskland och Danmark. Båda länderna hade redan börjat bygga i tegel under 1160-talet, både i form av försvarsanläggningar och kyrkliga institutioner.

När de första tegelbyggnaderna uppfördes i Östergötland var ambitionen att bygga högre och mer dekorativt, den tidig-gotiska arkitekturen gjorde sin entré. Genom teglet som byggnadsmaterial utvecklades den gotiska stilen. Innertaken kunde byggas med valv på valv och portaler kunde göras mer varierade och dekorativa. Ett vackert exempel på det är Vårfrukyrkans västportal i Skänninge. Här glänser ett mörkglaserat tegel varvat med det naturligt röda. Samma tegelbyggnadskonst återfinns i nordtyska städer som Greifswald, Perleberg och Steffenshagen. De tre städernas medeltida miljöer är väl värda ett besök – precis som våra östgötska tegelbyggnader!

Annika Konsmar
arkeolog

3

4

5

6

Plus i kanten

► Lästips

Annika Konsmar, 2013. **Tidiga tegelbyggare i Östergötland.** I: Rikard Hedvall, Karin Lindeblad & Hanna Menander. Borgare, bröder och bönder – arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia.

På internet hittar du fina besöksmål här: www.eurob.org

► Om Vårfrukyrkan

Vårfrukyrkan i Skänninge är byggd som treskeppig hallkyrka och har haft fyra portaler med omväxlande svartglaserat och rött tegel, idag syns bara tre. Enligt äldre beskrivningar av kyrkans inre ska det ha funnits fyra vapenbilder tillhörande Bo Jonsson Grip. Grip var under högmedeltiden en av Sveriges största markägare.

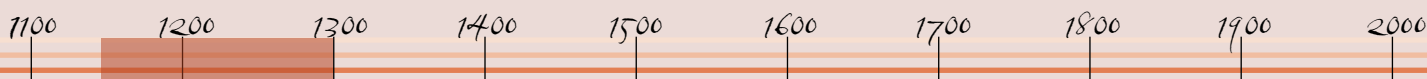
1 Under perioder har en del städer bjudit på en enorm byggnadsfrenesi. Illustration av Girart de Roussillon. Cod 2549. 1400-tal. Österreichische Nationalbibliothek, Wien.

4 Vårfrukyrkan i Skänninge uppfördes i en tid då det i Tyskland rådde högkonjunktur i tidiggotiskt kyrkobyggnade. Kyrkan har flera arkitektoniska tyska influenser.
Foto: Annika Konsmar.

3 6 Järstads tegelkyrka från 1200-talet finns dold bakom den vita putsen. Går du igenom vapenhuset och tittar upp i kyrkans valv kan du se ett par blekta vapenbilder från Folkungaätten och Aspenäsätten. Här ser du Aspenäsättens vapenbild.

Foto: Annika Konsmar.

2 5 En av nordportalerna och en detalj från i S:t Jakobikyrkan i tyska Perleberg. Här har tegelgotiken nått nya höjder i detaljerna.
Foto: Annika Konsmar.

1

Lejonet från Skänninge

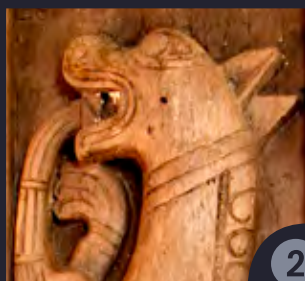
– ett gyllene fynd i stadens periferi

Lejonet har alltsedan assyrisk tid använts som en symbol för styrka och mod – än idag använder vi uttrycken "stark eller modig som ett lejon". Folkungarna och flera andra ätter, med kopplingar till Östergötland tar under 1200-talet upp lejonet i sina vapensköldar. Hur skall vi tolka fyndet i Skänninge av ett litet förgyllt lejon?

De senaste tio åren har flera utgrävningar gjorts kring järnvägsstationen i Skänninge inför utbyggnaden av dubbelspåret. I området för Järnvägssparken har det hittats spännande medeltida fynd, bl a mynt, vikter, varuplomber från tygbalar, olika dräkt detaljer och beslagsdelar. Här var folk i rörelse under 1200-1300-talen och föremålen visar att åkrarna i stadens utkant periodvis fungerade som marknadsplats. Vid undersökningarna vintern 2006 påträffades ett egenartat föremål: ett litet, bara två centimeter stort, tunt och genombrutet beslag, i form av ett lejon i förgyllt silver. Lejonet visas i profil mot vänster. Ett bleck med hål i ändarna sitter mellan framtassarna. Två motstående öglor har även bildats av lejonets svans. Beslaget har troligen suttit som en hyska på ett klädesplagg eller på en läderrem.

Skänninge och Gotland

Vi behöver inte gå speciellt långt för att hitta en parallell. Ett liknande lejon påträffades vid undersökningarna av den tidig-medeltida Allhelgonakyrkan i Skänninge. Antingen har Skänningelejonet tappats, eller suttit på dräkten eller kistan till någon gravlagd. Det finns också ett närmast iden-

2

tiskt fynd från Gotland. När man tog upp ny åkermark på gården Amundes ägor i Burs socken hittades en stor guld- och silverskatt. Skatten, som löstes in till staten år 1858, innehöll bl a fingerringar, smycken, söljor, spännen, pärlor och mynt. De flesta av föremålen verkar vara från 1200-1300-talen. Troligen har skatten grävts ner vid den danska invasionen av ön år 1361. Skatten innehåller flera troliga häkter i form av förgyllda silverlejon, bl a lejon som vänder sig mot vänster med en hyska. Med andra ord lejon av samma typ som Skänningelejonet.

Folkungaättens vapen

Åren 1916-1918 undersöktes ruinerna efter det medeltida palatset Alsnö hus vid den så kallade Hovgården på Adelsö i

Uppland. Här i tegelpalatset höll Magnus Ladulås omkring år 1280 det bekanta mötet, där rusttjänsten och skattefriheten för rikets stormän reglerades. Man brukar säga att den svenska adeln formaliserades genom Alsnö stadga.

Några små häktespännen till en dräkt är några av de mer speciella fynden från utgrävningen. De är av silver med spår av förgyllning och försedda med upprättstående lejon, vilka tolkades som folkungaättens vapenmärke. Häktespännena är daterade till tiden omkring 1250 till 1350.

Djur som vapenbilder

Sigill är den viktigaste källan för vår kunskap om olika ätters vapen under medeltiden. Heraldiska motiv finns också i olika kyrkliga sammanhang, t ex målade vapenbilder i valv och på väggar. Vapenbilder förekommer även på altarskåp och dopfuntar, samt i metall på korskrank och dörrar. Ett vanligt motiv på vapensköldarna är fyrfota djur, som björn, hjort, hund, häst, lejon, leopard, ox, räv, stenbock, svin och varg. Djuren återges antingen i helfigur eller med mindre delar, som horn eller huvud. Det finns också ett otal olika varianter på hur vapnet har utformats. Ibland fyller

hela motivet ut vapenskölden och ibland finns flera olika bilder. Skölden kan även vara delad, styckad eller kluven.

Lejonet i stadsvapen

I den kristna konsten symboliseras evangelisten Markus av ett lejon. Lejonet är också ett av medeltidsheraldikens allra vanligaste motiv och användes som symbol för kunglig makt. Till vårt område importerades det från det kontinentala Europa under 1200-talet. Lejonet finns fortfarande idag i stadsvapen, bl a i Linköpings vapen. Ursprunget kan spåras tillbaka till år 1300 då det äldsta kända sigillet för Linköping, prytt av ett lejon, användes i ett brev.

Lejonet figurerar även i stadsvapen från renässans och barock. Det mest kända exemplet är Göteborg, som fick sitt lejon i vapnet i privilegiebrevet 1621. Lejonet hänсыftar till Gustav II Adolf, som i den protestantiska propagandan kallades för "Lejonet från Norden". Lejonen syns idag också i Sveriges riksvapen, i det stora riksvapnet, som har utvecklats sedan medeltiden. På riksvapnet avbildas Folkungaättens gyllene lejon i huvudsköldens andra och tredje fält.

Lejonet hos Folkungarna

Lejonet förekommer under medeltiden hos flera olika ätter och i flera olika modeller. Det är emellertid hos Folkungaättens huvudstam – kungagrenen, som lejonet dyker upp tidigast och här finns sedan olika varianter för de olika familjemedlemmarna. De mest framträdande hade maktens symboler krona och hjärtan i sina sköldar.

Birger Jarl hade från åtminstone 1238 ett lejon över tre strängar, medan brodern Eskil hade en upprest leopard i sitt sigill från ca 1230. Deras fader Magnus Minnesköld hade troligen ett liknande vapen, efter bruket på kontinenten. Men det finns kanske ett ännu tidigare belägg för ett folkungalejon. En romansk bänkgavel från Hovs kyrka har en heraldisk lejonrelief, vilken åtminstone i tid kan hänföras till Magnus Minnesköld. Hov är beläget nära Bjälbo, i den gamla folkungabygden. Enligt traditionen bodde Birger Jarl på en gård vid Hovs kyrka. Birger Jarls brorson, Magnus Bengtsson, förde samma sköld och blev stamfader till ättens lagmansgren.

Kungadynastins vapensköld

När Birger Jarls son Valdemar valdes till kung 1250 behövde Birger, som grundare av en ny dynasti, skilja ut sig och sin familj heraldiskt från övriga ättemedlemmar. Sköldens balkvisa strängar ändrades till så kallade ginsträngar, d v s skölden blir skuren med tunnare linjer och fältet smyckades på kungligt manér, genom att beströs med

hjärtan eller rosor. Sonen Valdemar upptog emellertid ett annat vapen, troligen det förnämre modernevapnet, den gamla dynastins vapen med bl a tre krönte leoparder. Men när Magnus Ladulås blev kung hade han det krönte lejonet med hjärtan. Detta vapen fördes senare bl a av sonen Birger när han var kung. De andra sönerna Valdemar och Erik tog upp maktens symboler kronan och hjärtan i sina sköldar, efter kuppen mot brodern. Hertig Eriks son Magnus Eriksson förde även han kungaskölden.

Lejon hos andra östgötaätter

Lejonet förekommer också hos flera andra ätter med östgötsk anknytning. Ulvåsaätten, Bengt Hafriðssons ätt och Tyrgils Knutsons ätt antas ha fått sitt lejon genom härstamning från Folkungaätten. Ulvåsaättens stamfader Gudmar Magnusson förde ett avhugget hjorthuvud, men sönerns sköldar upptog under första delen av 1300-talet ett lejon. Ulf Gudmarsson, gift med Birgitta Birgersdotter – mer känd som den heliga Birgitta – förde t ex ett lejon i både en styckad och ostyckad sköld. Även barnen förde lejonet, med olika varianter. Flera av medlemmarna i Bengt Hafriðssons ätt ägde gods i Östergötland, bl a riksrådet Bengt Algotsson, som var verksam i mitten på 1300-talet. Tyrgils Knutsons ätt förde också olika varianter av lejonet; det äldsta belägget är från 1288. Även denna ätt innehade östgötska gods.

Lejon åt vänster

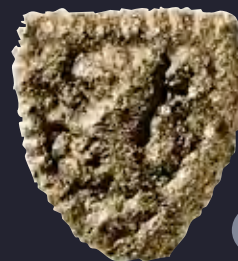
Ytterligare några andra ätter med lejon i skölden kan knytas till Östergötland. Karl Ulfssons ätt är spännande i sammanhanget. Karl är känd i början av 1300-talet och han förde i skölden ett lejon i helfigur vänt åt vänster. Fadern Ulf Karlsson hade visserligen ett annat vapen, men begravdes i slutet av 1200-talet i Skänninge. Släkten har också senare kopplingar till folkungabygden, genom gods innehav i Väderstads socken. Johan Birgerssons ätt har i slutet av 1200-talet ett vapen med ett lejon i helfigur, vänt åt vänster, delat av en bjälke. Johan Birgersson ägde gods i Herrberga socken och vapnet kan tyda på ett illegitimt samband med Folkungaätten. Även Johan Bengtssons ätt hade i början av 1300-talet

ett lejon i vapenskölden och gods i Östergötland.

Till sist.....

Lejonet från Järnvägsparken har troligen suttit på ett klädesplagg eller bälte, som bars av någon i slutet av 1200-talet eller 1300-talets första del. Kanske tappades lejonet vid ett besök på en av marknaderna i staden. Men vem bar denna förnäma dräkt? Eftersom lejonet är ett av de vanligaste heraldiska motiven, blir det svårt att knyta det till någon enskild person. Som vi har sett finns det emellertid några familjer som lyser klarare, som t ex Ulvåsaätten och Karl Ulfssons ätt, samtliga med kopplingar till Östergötland och i vissa fall även till Skänninge. Det går inte heller att bortse ifrån att snarlika lejon påträffats på två platser med inflytande från folkungarna; Alsnöpalatset och Skänninge.

Magnus Stibéus
arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

Jan Raneke *Svenska medeltidsvapen del I-III*, ny utgåva 2001. Det är också möjligt att läsa om heraldik på Riksarkivets hemsida: <http://www.riksarkivet.se>.

► Bilder:

- 1 Lejonet från Järnvägsparken, påträffat vid en arkeologisk undersökning år 2006. Lejonet är två centimeter stort och är av förgyllt silver.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst
- 2 Medeltida eksulptur från Hovs kyrka med ett stående lejon i relief. Det är möjligt att skulpturen har utgjort en gavel på en bänk eller en stol.
Foto: Rikard Hedvall, Riksantikvarieämbetet, UV Öst
- 3 Lejonet hittades i gammal åkermark och kanske vittnar dagens vägs skyltar om ägarens hemvist?
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.
- 4 Lejon från medeltiden funnet på Bastuplan i Linköping.
Foto: Jan Eve Olsson, KMK

1

2

Begravd i ovigd jord

Här i Rambodal ligger de som inte passar in

Varför fick de inte ligga på kyrkogården? Det är den fråga som gång på gång kommer upp i mina tankar. Vid en arkeologisk undersökning, som utfördes år 2009 i Rambodal utanför Norrköping påträffades åtta gravar. 14C-dateringar tyder på att gravarna har anlagts under andra hälften av 1100-talet.

De gravlagda var av varierande åldrar. Tre var barn, en tonåring och fyra var vuxna. Tre av de vuxna var kvinnor, men den fjärde vuxna personen gick inte att könsbestämma. Det verkar alltså ha varit kvinnor och barn som begravdes i Rambodal.

På gränsen

Gravarna i Rambodal låg vid vad som idag är sockengränsen mellan f.d Sankt Johannes socken och Styrstad socken. Kartor från 1600-talet visar också att marken, där de gravlagda påträffades, var en lycka, det vill säga en liten åker eller äng, som låg för sig själv i omgivande byars utmark. Lyckan brukades gemensamt av Bjärby och Ånestad byar, båda med medeltida ursprung. Man kan anta att de som begravdes i Rambodal har levt i någon av dem.

Om gravarna anlades efter sockenbildningen, bör personerna ha begravts vid sockenkyrkan (antingen vid Styrstads kyrka eller möjligen vid Sankt Johannes kyrka). Om de däremot härrör från tiden före sockenbildningen kunde de istället ha be-

gravts vid en gårdskyrka. Det finns dock inga spår vare sig efter kapell eller kyrkobyggnad i Rambodal. Gravarna låg alltså inte på en kyrkogård.

Inte i vigd jord

Att få begravas i kyrkogårdens helgade mark var under medeltiden en grundläggande rättighet för varje kristen person. Att inte begravas i vigd jord var en av de värsta saker en människa kunde utsättas för. Respekten för kyrkogårdens vigda jord var alltså en av de mest fundamentala samhällsnormerna under medeltiden. Att de döda i Rambodal inte ligger på en kyrkogård bryter med andra ord mot den normen.

Men enligt det skriftliga medeltida källmaterialet, fanns det vissa människor som

3

Plus i kanten

► Lästips:

Jan Arvid Hellström. *Vägar till Sveriges kristnande*. 1996. Atlantis. Stockholm.

Thomas Lindkvist & Janken Myrdal (Red.). *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. 2003. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. Nordiska museets förlag. Stockholm.

Stefan Brink. *Vikingarnas slavar. Den nordiska träldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. 2012. Atlantis.

► Bilder:

1 Två av de medeltida gravarna i Rambodal. Den ena graven har skadat den andra, vilket tyder på att begravningarna skett vid olika tillfällen. Den döda längst till vänster i bild ligger på ena sidan med uppdragna ben. Det normala i kristna gravar är att man ligger utsträckt på rygg. Gravarna är dessutom mycket grunt grävda (ca en halv meter under dagens markyta).

Foto: Petter Nyberg, Östergötlands museum.

2 En av kvinnogravarna i Rambodal. Den döda ligger utsträckt på rygg med huvudet i väster. Vid insidan av vänster lår ligger en kniv. Hon var mellan 25 och 34 år gammal när hon dog.

3 Vy från nordväst över undersökningsområdet i Rambodal med ett modernt villaområde i bakgrunden. I förgrunden syns markeringarna för stolparna av ett bronsåldershus som också påträffades vid undersökningen.

Foto: Petter Nyberg, Östergötlands museum.

överhuvudtaget inte fick begravas på kyrkogården. I huvudsak rörde det sig om brottslingar, fredlösa, bannlysta, självmördare och hedningar. Till den sistnämnda gruppen räknades även odöpta barn.

Ingen slump

Varför begravdes då dessa kvinnor och barn här? Det är knappast någon slump att de ligger vid en sockengräns, i utmark och på mark som brukats av två olika byar. I Storbritannien har man haft separata kyrkogårdar för avrättade personer, brottslingar och socialt utstötta. Dessa låg ofta på gränser mellan bosättningar eller på någon typ av administrativa gränser. Enligt isländska medeltida lagskrifter gravlades personer

som av skilda orsaker inte fick begravas inom kyrkogården på ett pilskotts avstånd från gränsen till bebyggt område, där det varken fanns åker eller äng.

Det är inte sannolikt att de begravda i Rambodal är avrättade brottslingar. Inga spår av våld finns på skeletten. Att det är kvinnor och barn som har begravts talar också emot en sådan förklaring.

Okristna trälar?

En tanke är att det rör sig om trälar. Gravarna är grunt nedgrävda, vilket skulle kunna tolkas på mindre omsorg än normalt vid begravningen. Men enligt medeltida lagtexter skulle även trälar begravas på kyrkogården. Hade det rört sig om katolska

trälar bör dessa ha varit begravda vid en kyrka. Är det personer som inte tillhörde den katolska tron som ligger i Rambodal? Att de ligger med huvudet i olika vädersträck kan tyda på det. Dessutom ligger ett av skeletten på sidan. Det normala i kristna gravar är att man ligger utsträckt på rygg med huvudet i väster. De gravlagda i Rambodal följer alltså inte ett strikt kristet gravskick. Och om de inte var kristna, är det inte osannolikt att de var trälar, kanske ursprungligen från en trakt, långt borta från byarna Bjärby och Ånestad.

Petter Nyberg,
arkeolog och osteolog

1

2

3

Fyrbenta som tassat, travat och hop

Efter branden vid Älvestad kyrka gjorde skolbarn

Den 29 mars 2007 föll ett regn av sprakande gnistor över Älvestad kyrka, en och en halv mil söder om Borensberg. Några förlupna eldloppor kröp in under tegelpannorna, hittade de torra takstickorna, växte och omfamnade snart hela kyrkan. Katastrofen var ett faktum. Men ur de raserade murarna tassade fyrfotadjur fram ur historiens dunkel.

Efter branden ägnade några skolbarn en del av sitt sommarlov åt att knacka rasmassornas tegelstenar och kalkstenar rena från murbruk. Meningen var att de skulle återanvändas vid kyrkans återuppbyggnad. Nu kom endast en del stenar att återanvändas eftersom övriga ansågs för sköra efter branden.

Spår i teglet

Men arbetet gav ändå resultat, för under tegelstenarnas sotiga murbruk fann barnen påtagliga spår av de som en gång befann sig på platsen där teglet tillverkades. Tydliga tassavtryck från både hund och katt och ett avtryck efter en klöv, visade

att husdjuren hade gått i den mjuka leran innan den brändes.

Händer och tassar

"Det är inte ovanligt att vi hittar avtryck efter djur i äldre tegelstenar", säger Lasse Norr på Östergötlands museum som var med och rensade upp efter branden.

"Oftast är det spår av klövar, men fot- och handavtryck från människor förekommer också. Handavtrycken uppstod säkerligen vid arbetet med tillverkningen av teglet och fotavtrycken är nästan alltid från barn, kanske råkade de trampa i leran när de sprang runt och lekte eller så kunde de inte motstå frestelsen

att sätta sina spår i den blivande tegelstenen."

Hur gamla avtrycken från Älvestad kyrka är vet vi inte. Kyrkan byggdes av kalksten i slutet av 1100-talet och har sedan dess byggts om och till flera gånger. Men avtrycken berättar för oss att en hund, en katt och ett klövdjur, kanske en gris, åtminstone vid något tillfälle, har befunnit sig på ett tegelbruk någonstans i Älvestadstrakten för länge sedan.

Anna Wätz
byggnadsantikvarie

6

pat rätt in i historiens minnesarkiv

spännande upptäckter bland rasmassorna

Plus i kanten

Exklusivt material under medeltiden

Tegelstenar, som i Östergötland började användas i mitten av 1200-talet, är ett av våra tidigaste prefabricerade byggnadselement. Under hela medeltiden var tegel ett exklusivt material som bara användes till större byggnadsverk, till exempel kyrkor. Inte förrän i slutet på 1500-talet blev teglet vanligare och murarna gjordes massiva, så kallade fullmurar. Innan dess byggde man skalmurar, som har sina rötter i den romerska byggnadstraditionen.

Skalmuren bestod av två skal av tegelstenar med en kärna emellan som fylldes med kalkbruk, mindre stenar och obrukbara tegelrester. Ännu på 1800-talet byggdes dock bara de förnämsta husen av tegel. Inte förrän tegeltillverkningen industrialiserades och järnvägen byggdes ut i slutet av 1800-talet uppfördes vanliga bostadshus med tegelstommar.

► Lästips:

Tord Andersson, *Tord Hantverket i gamla hus. m.fl.* 2002. Byggförlaget.

Karin Andersson och Agneta Hildebrand. *Byggnadsarkeologisk undersökning.* 2002. Riksantikvarieämbetet.

Titti Fendin. *Arkeologisk uppröjning efter branden i Älvestad kyrka.* Rapport 2008:40. Östergötlands Länsmuseum.

Anders Lundberg. *Kyrkorna som brann.* Arkeologi i Östergötland 2011.

► Bilder:

- 1 2 3 Husdjur som satt sina spår i den östgötska leran.
Foto: Morguefile.
- 4 I resterna efter branden hittades tegel med tydliga tassavtryck efter katt och hund.
Foto: Lasse Norr, Östergötlands museum.
- 5 Tegelstenen med klövvavtryck, troligtvis från gris, är numera synligt inmurad i kyrkan.
Foto: Arne Ekholm.
- 6 Insidan av kyrkan vid den arkeologiska undersökningen två år efter branden.
Foto: Lasse Norr, Östergötlands museum.
- 7 Älvestad kyrka återuppfördes 2009-2011.
Foto: Anita Löfgren Ek, Östergötlands museum.

Blixt och donder!

Himlen i uppror när Gustav Vasas ärkefiende blev vigd till biskop för 500 år sedan

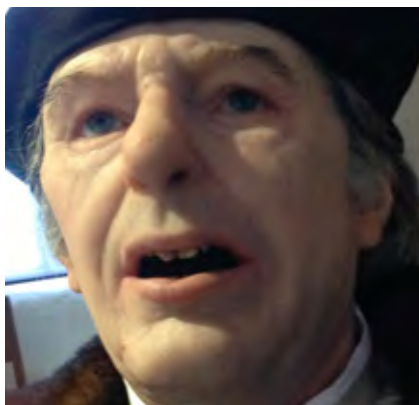
Hans Brask är nog den mest kände av våra medeltida biskopar. Den propaganda som Gustav Vasa bedrev mot den siste katolske biskopen i Linköpings stift har gjort honom närmast odödlig. Ännu får väl skolbarnen höra om Brasklappen och många av oss tror sig minnas vad som stod på lappen – Härtill är jag nödd och tvungen. Men vem var han egentligen?

Iär är det 500 år sedan han tillträdde tjänsten som biskop i Linköpings stift. När han vigdes till biskop i Linköpings domkyrka den 7 augusti kom det att bli den sista biskopsvigningen i Sverige som erkändes av påven. När den nyblivne biskopen höll sin första mässa i domkyrkan ska det ha blivit ett oherrans oväder över östgötsläppen. Stormen ska ha fällt skogar, raserat hus och dess dån lär ha överröstat den biskopen.

Linköpingspojke

Biskop Hans har gått till historien som en stridbar person i konflikt med Gustav Vasa. Han var dessutom en välbeställd godsherre, driftig företagsman, högutbildad akademiker och inte att förglömma en linköpingspojke. Han levde i en turbulent tid på gränsen mellan medeltid och renässans. Stora inrikes- och utrikespolitiska förändringar skedde. Dessutom slog reformationen till och Gustav Vasa lade beslag på såväl biskopens gårdar som kyrkornas rikedomar.

Än idag finns det spår efter biskopen runt om i Östergötland. Ett av dessa finner vi i själva domkyrkan. I golvet i sydöstra delen av koromgången i Linköpings domkyrka finns en sliten gravhäll från slutet av 1400-talet. Hällen var ursprungligen lagd över Petrus Brasche och hans hustru Bri-

BISKOP 1513 **BRASK 2013**
www.brask2013.se

gida. De är mer kända som Linköpings borgmästare Peter (ibland Peder eller Per) Brask och hans hustru Birgitta Nilsdotter. Det är Hans Brasks föräldrar. Fadern Peter avled 1488, samma år som den då 24-årige sonen Hans blev magister vid universitetet i Greifswald. När Birgitta gick bort är okänt.

Bastant stenhus

Som biskop kom Hans Brask att bosätta sig på biskopsgården i Linköping, det som idag är Linköpings slott. Vid denna tid var gården ganska nyligen tillbyggd med ett stort stenhus (nu det sydöstra hörnet av slottet) och befäst med en bastant, 7,5 meter hög ringmur.

Inga byggnadsarbeten på slottet är kända från biskop Hans tid. Trots detta har han fått ge namn åt både köksväningen i det nybyggda stenhuset och några dammar i trädgården. Sannolikt var det i Braskens kök, (ursprungligen från slutet av 1400-talet) som tjänstefolket tillredde både biskopens och det stora hushållets mat. Kanske kom

en del av den fisk som serverades från Biskop Brasks karpdammar ute i trädgården.

Munkeboda

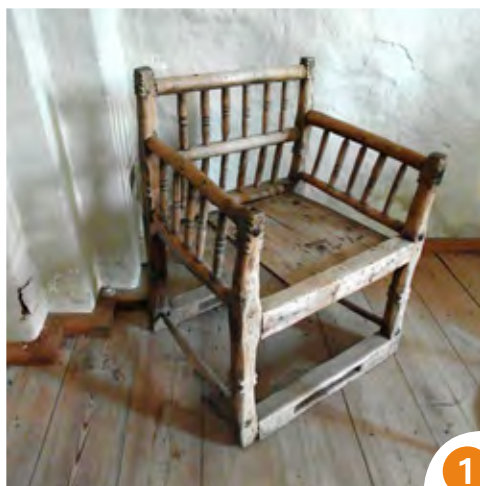
Munkeboda vid Motala ström tycks ha varit biskopens favorittillhåll. Här, i närheten av nuvarande Norsholm gård, nordväst om Norrköping, finns flera generationer av mer eller mindre befästa gårdar och exakt var biskopen bodde när han vistades på gården är osäkert. Ute på Slottsholmarna står ruinerna efter ett stenhus och vid utgrävningar intill har man hittat föremål som kan dateras till senare delen av 1400-talet. Troligen lät han dessutom uppföra en ny gård – Noor, där han daterar många av sina brev. Kanske låg den nya gården där Norsholms gamla herrgård nu ligger på andra sidan strömmen. Vid riksdagen i Västerås 1527 tog Gustav Vasa över gården, som då även kallades Braskholm. Kungen menade att den var en säkerhetsrisk när den var i biskopens ägo.

Braskens grav

Vid Norsholms gamla herrgård, parallellt med Göta kanal finns ett vattendrag som kallas Braskens grav. Det är enligt traditionen spår efter biskopens försök att gräva en kanal mellan sjöarna Roxen och Asplången. Traditionen gömmer ett spår av sanning. År 1525 föreslår biskop Brask i ett brev till Gustav Vasa, att Motala ströms lopp borde ändras, genom att en kanal grävdes mellan Söderköping och Roxen. Projektet kom dock aldrig till stånd även om idén fick fäste hos kungen. I ett brev år 1544 till Tord Skrivare meddelar kungen att än vid Munkeboda skulle grävas ut så att den kunde nå Asplången och vidare till Söderköping. Johan III fortsatte att planera för en kanal genom att år 1583 ge order om avverkning av skog på sträckan. Vid ►

1 Ruinen efter Munkeboda på Slottsholmarna
med Norsholms gamla herrgård i bakgrunden.
Foto: Ann-Charlott Feldt,
Östergötlands museum.

1

2

► undersökningar i Braskens grav på 1960-talet konstaterade man att vattendraget var en naturbildning.

Ständigt på resande fot

De medeltida biskoparna var ständigt på resande fot. Ett skäl var konfirmationen av ungdomarna, som endast kunde utföras av biskopen. I Skärkinds gamla kyrka, numera gravkapell, står en gammal, senmedeltida trästol som av tradition kallas Braskens stol. I den kan Hans Brask ha suttit när konfirmanderna leddes fram till honom och han tecknade ett kors med krisma, helig olja, i deras pannor.

Trots att biskopen var sjuklig reste han flitigt runt i sitt stora stift. Då passade det givetvis bra att ha bostäder utspridda och

en som fortfarande finns kvar från den tiden är biskopshuset i Vadstena. Stenhuset uppfördes 1473 av biskop Henrik Tide-mansson strax intill den gamla sockenkyrkan S:t Per (Rödtornet). Huset hade två våningar över en äldre källare. Bostads-våningen utgjordes av biskopens stora sal. Golvet är av tegelplattor där man kan se avtryck av djurfötter som gått på plattorna innan de brändes. I salen finns en bevarad värmeanläggning; en hypocaust. Det var här biskop Hans och hans följe åt, drack och sov. Vinden fungerade som förråd och förvaring av biskopstiondet. Gustav Vasa lade beslag på biskopshuset 1528 och lät bygga ut det åt öster.

Braskens tryckeri

Vid Munkbrogatan i Söderköping finns ett hus som utpekats som Brasks tryckeri. Hur det är med den saken är osäkert. Säkert är dock att biskopen ägde två gårdar i den delen av staden och att han lät trycka böcker i Söderköping. Det finns fyra bevarade skrifter från tryckeriet i Söderköping, däribland en biskopskronika.

Avslutningsvis måste jag lägga in en egen brasklapp. Den här artikeln beskriver bara ett urval av alla de platser och föremål i Östergötland som kan kopplas till den driftige linköpingsbiskopen. Härtill har jag varit nödd och tvungen för att få spaltutrymme i Arkeologi i Östergötland!

Ann-Charlott Feldt, arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

Christina Blomqvist, Ann-Charlott Feldt, Per-Erik Lindgren, Gunnar Nordanskog (red). **Biskop Brask**. 2013. Linköping.

Herman Schück. **Hans Brask som politisk mentor. Medeltidens mångfald**. Studier i samhällsliv, kultur och kommunikation tillägnade Olle Ferm. Göran Dahlbäck m fl (red). 2008. Stockholm.

Per Stobaeus. **Biskop Hans Brask – både patriotisk och internationell. Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser – några uttryck för en framväxande östgötsk delaktighet i den västeuropeiska kultursfären**. Kjell O Lejon (red). 2005. Skellefteå.

Per Stobaeus. **Hans Brask. En senmedeltida biskop och hans tankevärld**. 2008. Skellefteå.

Per Stobaeus. **Från biskop Brasks tid**. 2010. Skellefteå.
Under 2013 kan man följa vad som händer under Brask-året på hemsidan: www.brask2013.se.

► Bilder:

1 Biskop Brasks stol som står i Skärkinds gamla kyrka. Foto: Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum.

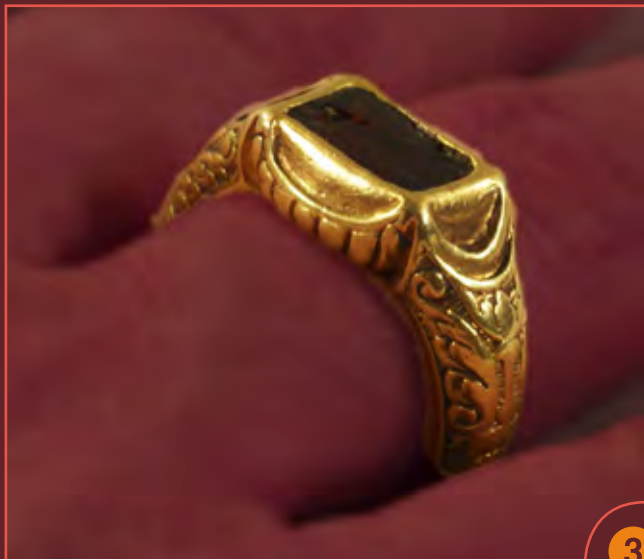
2 Biskopshuset i Vadstena. Foto: Rikard Hedvall, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

5 Del av gravstenen som en gång var lagd över biskop Brasks föräldrar i domkyrkan. Foto: Lasse Norr, Östergötlands museum.

3 Braskens ring. Foto: Lasse Norr, Östergötlands museum.

4 Biskop Brasks kastar sin ring i Åtvids gruva. Illustration: Mats Gilstring, Östergötlands museum.

3

4

Biskopens förbannelse i Åtvid – sanning och myt

När Hans Brask flydde landet år 1527 berättar traditionen att han passerade sin koppargruva i Åtvidaberg på vägen. När biskopen stod vid det stora gruvhålet sägs det att han i sin ilska, slet av sig sin ring och kastade den i hålet.

Samtidigt som han slängde ner ringen, uttalade han en förbannelse över gruvan: "Tills denna ring återfunnits skall denna gruva icke ge någon koppar". Innan biskopen lämnade Åtvidaberg tvingades gruvfogden fylla gruvan med jord och sten.

Gruvdriften upphörde

Vad som verkligen hände i Åtvidaberg är inte känt, men gruvdriften upphörde i stort sett helt vid den här tiden och nya försök till brytning under 1500- och 1600-talen misslyckades. Kanske var det så enkelt att gruvorna nått ett djup där en fortsatt bryt-

ning innebar så stora tekniska problem att de helt enkelt inte var lönsamma längre. Det finns även spår efter något som närmast liknar ett sabotage – stora mängder gråberg hade dumpats i gruvschakten, vilket medförde stora problem när gruvorna åter öppnades på 1700-talet.

Det finns inga belägg på kyrkligt ägande i Bersbogruvorna under biskop Brasks tid. Istället stred det lokala frälset om kontrollen över gruvorna. Däremot hade Brask under sin tid som domprost inkomster från skatterna i Åtvidaberg, något som han förlorade då han blev biskop. Han kan dock fortsatt att ha affärer med Åtvidabergs gruvägare.

Ringens funnen

År 1754 försöker underofficeren David Hallonquist återuppta gruvdriften i Bersbogruvan och vid en provnedstigning i gruvan hittas "Braskens ring". Ett fynd som hade stor betydelse för tilltron till gruvdrif-

ten. Den var ett tecken på att förbannelsen upphävts.

Biskops Brasks ring finns numera på Östergötlands museum, där Statens historiska museum har deponerat den. Det är en guldring med renässansornament och en infattad rektangulär flat almadin; en rödgredelin halvadelsten. Hans Brask lär aldrig ha sett just den ringen eftersom den är daterad till 1600-talet och därmed ungefär 100 år yngre än biskopen.

Eva Lundblad
Östergötlands Museum

Plus i kanten

► Lästips:

Biskopens ring, Saga och sanning om en svensk storindustri
AB Åtvidabergs industrier

Gumaelius Victor Pettersons Bokindustri
AB, Stockholm 1946

<http://brukskultur.atvidaberg.se>

Några årtal ur biskop Brasks liv

- **År 1464** föds Hans, son till borgmästaren Peter Brasche och hans hustru Birgitta Nilsson i Linköping.
- **På 1480-talet** inleds skolgången i Skara Katedralskola
- **Under åren 1486-1489** studerar han vid universiteten i Rostock och Greifswald. Han blir magister vid filosofiska fakulteten i Greifswald.
- **På 1490-talet** är han kansler hos biskop Henrik Tidemansson i Linköping och kanik vid Linköpings domkyrka.
- **Åren 1499-1504** studerar han kanonisk och romersk rätt i Rom. Han kommer tillbaka till sin hemstad som doktor i kanonisk rätt.
- **Redan 1501** väljs han till domprost under ett besök i hemlandet och tre år senare inträder han i riksrådet, där han förblir medlem till 1527.
- **År 1513** vigs han till biskop i Linköpings domkyrka efter att som den sista svenska biskop ha erhållit en påvlig utnämning.
- **År 1517** under striden mellan Sten Sture och ärkebiskop Gustav Trolle tvingas Brask besegla riksrådets avsättning av ärkebiskopen. Härifrån kommer traditionen om Brasklappen
- **I juni 1520** belägras biskopsgården i Linköping av uppretade östgötar och smålänningar, som ser Brask som allierad med kung Christian II.
- **År 1521** säger han upp sin trohet mot kung Christian II och medverkar i Vadstena där Gustav Eriksson Vasa väljs till riksföreståndare. Två år senare väljs Gustav Vasa till kung.
- **Under riksdagen i Västerås 1527** protesterar han mot kungens politik och arresteras. I Linköping hålls Brask under kunglig bevakning men han får tillåtelse att resa på visitation till Gotland. Därifrån flyr han till Danzig.
- **År 1538** dör Hans Brask i cisterciensklostret Łądy i Polen och begravs där.

Biskopens matsedel går igen i nutid

Stekt sill och grytstek, havregrynsgröt och äppelmos. Vi känner igen mycket av maten från biskop Hans Brasks matsedel. Och faktiskt är tillagningen och kryddningen med inslag av kanel, saffran, russin, hampafrön, nötter och frukt inte helt olik nutidens matlagning. Vi skulle till och med kunna säga att vår moderna mat har blivit mer och mer medeltidsanpassad.

De mest kända matsedlarna från medeltiden återfinns i Biskop Brask hushållningsbok *Calendarium Oeconomicum* från början av 1500-talet. Boken är känd för sina beskrivningar av maträtter och för sina instruktioner hur personalen skulle sköta sina sysslor. Biskopens personal kunde uppgå till 60 personer. De hade en stor mängd arbeten att utföra och deras titlar kunde vara köksmästare, syssloman (ekonomiskt och rättsligt kunnig person) och svennar (ungefär hantverkslärling). I boken anges utförligt när på året man skulle fånga olika sorters fiskar och djur. Biskop Brask lämnade inget åt slumpen.

Brasks hushåll och matsedel kan förstås på intet sätt sägas vara representativt för gemene man under senmedeltiden. Han

var biskop och tillhörde det övre samhällsskiktet och förfogade över stora resurser med kontakter ut mot Europa. Som sådan förväntades han bjuda till överdådiga middagsbord.

Ben runt huggkubbe

Eftersom Biskop Brask hade sitt säte på Linköpings slott och bodde och verkade här under fjorton år, avsattes också spår efter hans måltider. Under 1990-talet utfördes flera arkeologiska undersökningar av golvlagen i slottet och stora mängder med mat- och slaktavfall hittades. Ett av rummen hade under medeltiden använts som slaktplats och här fanns runt en "huggkubbe" ett stort antal djurben. Undersökningar gjordes även av slottets köksgolv. På båda platserna fanns resterna av vad som ätits mellan 1200-talen och 1400-talen: kött från tamdjur som nötboskap, får, get och svin liksom tamhöns och gås; jaktvilt som rådjur och hare. Både insjöfiskar och fiskarter från havet fanns representerade: gädda, gös, abborre, torsk, sill, karp, kummel, öring, sik, braxen, löja, mört och äl.

Stekt sill och aladåb

Dessa djurarter återfinns även på Brasks 1500-talsmatsedel. Då tillagades rätter som stekt sill, järpar, grytstek och pastejer, äl med senap, fårstek, äggkaka, aladåb och

rovor, surkål samt gröt tillredd av ris, hirs eller havregryn. Till detta serverades alltid en brödkaka, en så kallad kaku. Maten kunde sköljas ned med mjöd, rött eller vitt vin smaksatta med kryddor och honung. Till efterrätt åt Brask mos av äpplen eller päron, syltade körsbär, nötter och ost.

Mycket av detta känner vi igen idag, även om tillagningen och kryddningen av den medeltida maten var något annorlunda med inslag av kanel, saffran, russin, hampafrön, nötter och frukt. Men faktum är att nutida mat i mångt och mycket har tagit upp dessa inslag igen. Vi skulle kunna säga att vår moderna mat har blivit mer och mer medeltidsanpassad.

Marie Ohlsén, arkeolog

Plus i kanten

Bild:

1 Biskop Brask och Gustav Vasa vid en julförmiddag 1523. Kan beskådas i Vasarummet, Linköpings Slotts- och Domkyrkomuseum. Till höger syns en av biskop Brasks matsedlar. Blad ur handskrift Kh54 som finns i Stiftsbibliotekets samlingar, Linköpings stadsbibliotek. Foton Lasse Norr, Marie Ohlsén, ÖM

Överraskningarnas slott

*Hur ett 80 år
gammalt foto blev
en tornkällare med
tre meter tjocka murar*

Överraskningarnas slott

Några foton och en skiss på ett smörpapper väckte tidigt vårt intresse. Ända sedan jag och min kollega Eva Modén inledde vårt arbete med Linköpings slott, hade vi funderat på några av Bengt Cnattingius efterlämnade papper. De kom från hans slottsundersökningar på 1930-talet, och visade att han hade hittat en kraftig grundmur väster om slottet. Men varför tog han inte med den när han beskrev slottets historia år 1936?

Kanske var han osäker på i vilken tid den hörde hemma. När vi i slutet av 1990-talet arbetade med slottets byggnadshistoria valde vi att skissa in ett torn bakom det äldsta kalkstenshuset från mitten av 1100-talet. Det var en gissning. Vi tänkte oss då att det intill biskopens palats hade funnits ett bostadstorn.

Grävning i trädgården

Ända sedan mitten av 1990-talet hade vi närt en önskan att få undersöka "smörpappersgrunden" som vi kallade den. Tack vare givmilda fonder och fastighetsägare, tillåtande myndigheter och ett välvilligt inställt landshövdingepar blev drömmen verklighet i augusti 2012. Eva hade nosat lite på en del av grundmuren när hon letade murbruk för datering av slottets äldsta delar ett par år tidigare (det projektet berättade hon om i Arkeologi i Östergötland 2011), så vi var säkra på att den fanns kvar, där under gräsmattan i slottets trädgård.

Grävningen inleddes och under grästorv och sentida fyllnadsmassor framträdde en grundmur som med sin bredd på mellan 2,5 och 2,9 meter var kraftigare än någon annan känd mur på Linköpings slott. Försvarsmuren från sent 1400-tal är knappt två meter tjock. Inne i grunden fortsatte raseringsmassor med trasigt tegel, murbruk, grus och stora stenar ner till 2,5 meters djup. Vi hade hittat inte bara en torngrund utan en tornkällare. Den var närmast

kvadratisk och hade byggts mot grunden till det äldsta kalkstenshuset, alldeles utanför det äldsta kända köket på slottet.

Fynd i raseringslagren

I de övre raseringslagren inne i grunden, fanns kakel och krukskärvor som kunde dateras till 1500-1600-tal. Kanske var det spår av den stora renoveringen och moderniseringen som gjordes på 1700-talets sista år, innan slottet blev residens för landshövdingen. Då kastades några av vasakungarnas gamla kalkelugnar ut.

Under raseringsmassorna fanns fragmentariska rester av ett tegel- och kalkstensgolv. Golvet var lagt i kalkbruk och längs den norra och södra väggen fanns spår efter träbjälkar. Under golvlagren fanns byggnadslager och äldre gropar. Endast halva källarens golv- och kulturlager undersöktes. Resten av lagren täcktes över och sparas för eventuella framtida forskare.

1100-talskeramik

I golvlagren under raseringslagren hittade vi en ensam skärva av stengods, äldre föns-terglas, små bitar av tunna glasbägare, spikar och hästskosöm och matrester i form av djurben. I de äldre groparna under golvlagren, från en tid innan tornkällaren byggdes, fanns stora mängder djurben och i en av dem hittade vi en skärva äldre svartgods, d v s hushållskeramik från vikingatid och äldsta medeltid. Kanske är skärvan en bit av biskop Gisles köksutrustning från mitten av 1100-talet. Vi grävde ju rakt ut- anför slottets äldsta kök. Bland benen finns förutom de vanliga matdjuren; ko, får/get och svin även ben från hund och svarträtta.

Arbete återstår

Nu, efter utgrävningen, är det dags att koppla samman vår källare med slottets historia. Ännu så länge är det arbetet bara i inledningsfasen. Fynd har registrerats, murbruk har sorterats, osteologen har fått lådan med ben och det är dags att välja ut prover för 14C-datering.

Den första genomgången av murbruksproverna, antyder att vi står inför en bygg-

2

3

nadsfas som vi inte känner till sedan tidigare. Då det finns tegel i torngrundens murar kan det inte röra sig om ett bostads- och försvarstorn i anslutning till den äldsta palatsbyggnaden. Den senare är från mitten av 1100-talet, och tegel har hittills inte daterats före 1200-talets mitt i Östergötland. När en av palatsets väggar murades om efter en brand mot slutet av 1300-talet var tornet redan borta och den nya väggen är byggd ovanpå den nedbrutna tornmuren. Allt detta gör att tornets livslängd kan begränsas till en period på högst 130 år, från mitten av 1200-talet till 1380-talet. Kanske var den t o m kortare än så.

Vem var byggherre?

Nu är det ju inte helt säkert att det stått ett torn på platsen. Murarnas tjocklek visar

Plus i kanten

Vad murbruk och puts kan berätta

Vid undersökningarna av Linköpings slott under de senaste årtionden, har murbruket spelat en nyckelroll i förståelsen av slottets historia.

Murbruk är det enda byggnadsmaterial som inte kan återanvändas utan att utseendet förändras. Det måste blandas på nytt vid varje enskilt byggnadstillfälle och alla blandningar skiljer sig åt. De flesta andra material såsom stenar, tegel, timmer och järn kan återanvändas både en och flera gånger.

Variationerna i utseendet kan bero på var kalken brutits; hur bränning, släckning och lagring utförts; vad man blandade i bruket och hur det bearbetades inför användandet; murarens krav på särskilda egenskaper hos murbruket; yttre påverkan som t ex brand, frost, övertäckning med mera.

Allt detta gör att murbruk kan användas för att upprätta en relativ kronologi mellan olika byggnadsetapper inom en byggnad

eller ett byggnadskomplex. Det kan också användas som underlag för rekonstruktion av äldre murbruk vid restaureringar. Processen när murbruket hårdnar kan 14C-dateras (något vi provat på murbruk från Linköpings slott och berättat om i Arkeologi i Östergötland 2011). Bitar av puts med färgspår kan berätta vilka färger byggnaderna hade en gång i tiden.

Ann-Charlott Feldt
arkeolog

Lästips:

Ann-Charlott Feldt. *Linköpings slott berättar – murarfejd, biskopsborg och törstiga tjänare*. Arkeologi i Östergötland 2010.

Katarina Juvander. *Linköpings slott – en 900-årig historia*. 2006. Statens fastighetsverk.

Eva Modén. *Biskopens palats i Liunga Kauping. 14C-dateringar av Linköpings slotts äldsta delar*. Östergötlands länsmuseum. Rapport 2010:103.

Eva Modén. *Nya dateringar av biskopens palats*. Arkeologi i Östergötland 2011.

Eva Modén & Ann-Charlott Feldt.

Murbruk som källmaterial – ett forskningsprojekt på Linköpings slott.

Kalk & Hantverk för byggnadsvård och nybyggnad. Ewa Sandström Malinowski (red). 2000. Göteborgs universitet.

Eva Modén & Ann-Charlott Feldt.

Linköpings slotts nya byggnadshistoria. Byggnadsarkeologisk undersökning. Östergötlands länsmuseum.

Rapport 2004:35.

Bilder:

1 Slottet på torngrundens tid med vårt torn markerat med en streckad kontur. Teckning Per Rydberg ur Modén & Feldt 2004.

3 Torngrunden framgrävd på 1930-talet. Foto: Bengt Cnattingius, Östergötlands museums arkiv.

2 5 Ann-Charlott Feldt i grävningstagen. Foto: Eva Modén.

4 Eva Modén på väg upp ur tornkällaren. Foto: Ann-Charlott Feldt.

4

5

med all tydlighet att ursprungstanken var en hög stenbyggnad, men blev den verkligen byggd? Kanske var det ett projekt som gick i stöpet, något som skulle kunna förklara att byggnaden försvinner efter en relativt kort tid.

Vem kan då ha varit byggherre? En möjlig kandidat är Bengt Birgersson (Birger jarls yngste son) som var biskop 1286–1291. Han var en flitig byggherre på slottet och drog på sig stora skulder under sina sex år som biskop. Andra tänkbara biskopar är Lars (1236–1258) som bl a byggde ett kapell på biskopsgården Munkeboda vid Norsholm eller Karl Bååt (1307–1338) som var en affärsman, känd för handel med gods och gårdar och penningutlåning. Ytterligare en möjlighet är Nils Markusson (1352–1372), vars eftermäle beskriver honom som

en stridbar person inblandad i konflikter med såväl kungar som påve. Han kanske behövde ett rejält försvarstorn. Om det var biskop Nils som byggde tornet skulle det innebära att byggstarten tidigast kan ha skett 35 år före raseringen.

Groparna som vi hittade under de lager, som hörde till tornkällaren pekar på att det funnits någonting förut på platsen – men

vad? Har vår stora grund placerats där det tidigare legat en källare eller kanske var det platsen för biskopshushållets avfallsgropar? Vi väntar med spänning på vad den osteologiska analysen av benmaterialet och 14C-dateringar kan berätta.

Ann-Charlott Feldt
arkeolog

Odlingsspår i sten

Stensträngar – eller raserade stenmurar – är en vanlig fornlämning i stora delar av Östergötland. I folkmun har de kallats för jättestigar, och under 1920-talet fanns det en idé om att de hade varit försvarsanläggningar. Idag vet vi att de är lämningar från järnålderns odlingslandskap.

Det vi arkeologer kallar för en stensträng är en raserad stenmur, som har fungerat som begränsning eller hägnad. De användes under en lång tidsperiod, från år 0 fram till 600-talet, ibland ännu längre fram i tiden. Ibland löper stensträngarna parallellt och har då fungerat som fägator till och från betesmarkerna.

Jättestigar

På många ställen kan vi finna hela system av stensträngar, där murarna har hängt ihop både fysiskt och funktionellt. I de här strukturerna av gamla stenmurar finns ofta spår efter äldre tiders odling – benämnt fossil åkermark – i form av röjningsrösen och stenröjda små åkrar.

Det har inte alltid varit självklart att stensträngar är spåren efter järnålderns jordbrukslandskap. Under 1800-talet kallades stensträngarna i folkmun för jättestigar. C F Nordenskjöld, som reste runt i Östergötland och beskrev socken för socken under 1870-1880-talen, har talrika uppgifter om stensträngar. Han såg också ett tydligt samband mellan stensträngar och gravfält. Där stensträngarna fanns kunde man också återfinna forntida gravar.

Försvarsanläggningar

Under senare delen av 1800-talet och i början på 1900-talet bröts många stensträngar upp för att få fram mer odlingsmark. I samband med uppbrytningen kartlade en över-

stelöjtnant vid namn N D Edlund mängder med stensträngar under 1920-talet. Han ansåg att de var rester av försvarsanläggningar, närmare bestämt stensocklar till träpalissader som hade uppförts av de forntida östgötarna för landskapets försvar. Försvarsanläggningarna skulle ha använts under striderna mellan svear och götar.

Undersökningar i Skärkind

Det dröjde ända till slutet av 1970-talet innan stensträngarna kom med i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister (som numera är sökbar på www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/).

Men det var inte arkeologer, utan kulturgeografer som först undersökte stensträngarna. Det skedde i östra Östergötland med början under 1960-talet, och fortsatte under senare delen av 1970-talet. Båda undersökningarna utfördes i Skärkinds socken, och man blev nu på det klara med att stensträngarna tillhörde äldre järnålderns jordbrukslandskap. Utifrån resultaten i Skärkind ansåg man att stensträngarna hade byggts upp under romersk järnålder och använts fram till och med folkvandringstid.

Stensträngar i väst

Under slutet av 1990-talet var det dags för arkeologerna att undersöka västra Östergötlands stensträngar söder om Väderstad. Det visade sig att det finns tydliga skillnader mellan östra och västra Östergötlands stensträngssystem. I västra delen ligger

stensträngssystemen i zonen mellan slätt och skogsmark. Stensträngssystemen är också mer finmaskiga och småskaliga i jämförelse med de östra delarna. Mellan murresterna återfinns också den forna inägomarken, medan andra stensträngar bildar fägator, i nordsydlig riktning, som leder till betet i utmarken. Stensträngssystemen har huvudsakligen använts under romersk järnålder och folkvandringstid, men kan i vissa fall också knytas till den historiska bebyggelsen.

Stensträngar i öst

I östra Östergötland är stensträngssystemen mer fragmentariska; de ligger inom den historiska odlingsbygden, där yngre tiders åkerbruk ibland har förstört dem. De östliga stensträngarna har ofta anlagts som en gräns mellan olika markslag och skiljer på så sätt inägan från utmarken. Stensträngssystemen är också mer storskaliga, med betydligt större inhägnade gårdar, än i västra Östergötland. I öster finns också synliga spår efter de samtida boplatserna.

Men varför ser det olika ut i öst och väst? Den arkeologiska forskningen har för länge sedan lämnat idéerna om jättestigar och försvarsanläggningar. Nästa steg blir att utröna vad som ligger bakom de olika strukturerna på stensträngarna i östra och västra Östergötland.

Annika Helander, arkeolog

Plus i kanten

► Vad betyder inäga och fägata?

Inäga är inhägnad mark som bland annat innehåller åker och äng. Ibland ligger förhistoriska boplatser på den forna inägomarken. Inägan skiljs från utmarken med en hägnad. En fägata är en inhägnad väg som leder tamboskapen genom inägomarken till och från betet på utmarken. Under främst järnåldern utgjordes oftast hägnaderna av stenmurar.

► Lästips:

Alf Ericsson & Gert Franzén. *Arkeologisk undersökning – Väderstadprojektet. Hägnadsmurar och rydskogar*. UV Öst Rapport 2005:70. Linköping.

Lars Z Larsson, Bosse Jönsson & Mats Widgren. *Kartering av stensträngssystem söder om Väderstads samhälle, E4, delsträckan Väderstad-Stora Åby*. Rapport UV Linköping 1996:28.

Maria Petersson. *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. 2006. Linköping.

Mats Widgren. *Settlement and farming systems in the early Iron Age. A study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden*. 1983. Stockholm.

1

2

1 Så här kan en stensträng ha sett ut. Detta är en återuppbyggd stensträng från Väderstadsområdet som finns på hembygdsgården i Väderstad.
Foto: Alf Ericsson, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

2 Fägata, som har haft stensträngar på ömse sidor om själva vägen. Bilden är tagen i Ryckelsby i Östergötland.
Foto: Maria Petersson, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

Klosteröl i Askeby

En av tidens viktigaste energikällor

Under medeltiden drack man stora mängder öl. I Vadstena kloster var den dagliga ransonen tre liter per person och i Solberga kloster på Gotland fick varje klosterinvånare fem liter öl varje dag. Även i Askeby kloster utanför Linköping drack man öl, och precis som i andra kloster tillverkade man den själv.

Sommaren 2012 undersöktes delar av cistercienserklostret i Askeby utanför Linköping. Vi vet inte hur stor ölrationen var för nunnorna och de andra som levde i klostret, men vi vet att klostret hade egen öltillverkning.

Medeltida bryggning

Klosterbryggerier spreds från Centraleuropa upp till oss i Norden under tidig medeltid. Bryggeriets placering var ofta intill klostrets kök och bageri, vilket man fortfarande kan se om man besöker Vadstena klosters ruinpark.

Som en av de främsta energikällorna i dieten, var ölet ett mycket viktigt livsmedel under medeltiden. Det tillverkades i olika alkoholstyrkor för olika ändamål. Det dracks i alla samhällsgrupper, även av barn. Och bryggerierna fanns inte bara inom klostren. Bryggaryrket omnämns i dokument från tidigt 1300-tal. Inom bondekulturen var bryggningen traditionellt en kvinnoyssla, liksom det blev även i städerna, medan man i stormanshushållen hade

manliga bryggare. Det förekom även så kallad brygggestol, som kan liknas vid ett småföretagande där en person drev en gatubod och samtidigt hade ett bryggeri, vars öl sedan kunde säljas i gatuboden.

Ölet flödade

Det krävdes många bryggerier, eftersom tjänster och tillfälliga arbeten ofta avlönades i öl. Drycken var också en vanligt förekommande gåva, som dessutom användes som avgift eller böter. Den dagliga konsumtionen var hög med flera liter per person och dag, men vid särskilt festliga tillfällen dracks det ännu mer. År 1463 då Stockholms rådhus firade valborg, gick det åt 14,5 liter per person vid en och samma fest!

Forskare har länge ansett att den stora ölkonsumtionen har berott på bristande tillgång på rent vatten, i synnerhet inom städerna, men detta är inte hela sanningen. Kosten som var rejält saltad och ibland torkad behövde säkert sköljas ner med stora mängder dryck och det fanns en lång tradition av att konsumera drycker med ölliknande karaktär. Förmodligen tyckte man helt enkelt att det var gott.

Ett sätt att rädda skörden

Men ölen ska inte ses som bara en dryck bland andra utan kan betraktas mer som ett livsmedel, som mat. En tredjedel av det dagliga energiintaget kom från ölen och mättningen som ölen gav kan även vara en orsak till det stora drickandet. En annan faktor är att även förstörda skördar kunde

tas tillvara genom mältningen och på så vis tillvaratogs energin som säden gav och skörden gick att rädda.

Med tanke på den stora betydelse öl hade, borde det ju vimla av spår och rester av tillverkningen och konsumtionen. Vanligast är att hitta fröer av kryddorna humle och pors. Serveringskrus i skärvor finner vi också och ibland bryggeritekhniska föremål så som jästkransar. Mindre vanligt är rester av mältat korn och ännu mer sällsynt är att hitta byggnadslämningar av de gamla bryggerierna. Men eldstäder ihop med malt eller kryddor kan vara goda indikationer på bryggeriverksamhet.

Bryggeri i Askeby

Undersökningarna av Askeby kloster förra året gav resultat över förväntan, då vi bland annat påträffade flera byggnadslämningar som kan vara rester av klostrets bryggghus. Den ganska lilla ytan som vi undersökte tillhörde klostrets ekonomidel och låg strax sydväst om korsgången, intill kyrkan och klosterbyggnaderna.

Vi undersökte också två brunnar. Långt ner i en av dem fanns en hoppresad massa, som bestod av humle och pors. De här ölkryddorna är inga ovanliga fynd från undersökningar av medeltida lämningar. Vad som gör resultaten spännande är att kryddorna kan kopplas till klostermiljön i Askeby och att byggnadsresterna, alldeles intill brunnarna kan vara klostrets bryggghus.

Maria Sjöquist, arkeolog.

1

Plus i kanten

Korn, vatten, kryddor och jäst

Öltillverkningen inleddes med mältningen: kornet blötlades och togs sedan upp för att gro. Vid denna procedur omvandlades stärkelsen till vattenlösliga sockerarter. Groddningen avstannade då malten torkades. Det skedde i en så kallad kölna som är ett torkhus för livsmedel. Därefter krossades malten och blandades med hett vatten till mäska.

Mäskningen innebar en stärkelsenedbrytning och när mäskan silades av återstod den så kallade sötvörten. Vörten kokades tillsammans med ölkryddor, silades av och kylades ned på ett kylskepp; en bricka där vörten hölls upp i ett tunt lager. Därefter hölls vörten i ett jäskar. Under medeltiden tillsattes inget jäst utan jäskulturen fanns kvar i jäskaret sedan tidigare bryggningar. Jästkransar, gjorda av trä eller halm, eller jäskubbar av trästockar kunde också användas. I dessa bevarades jästsvamparna mellan jäsningsarna. Den öl som tillverkades var överjäst och då den steg till utan skummades den av. När jäsningsen var klar tappades ölen på fat varpå jäsningsen fortsatte.

Lästips:

Sven Hellström (red) *Nytt ljus över Askeby kloster*. 2010.

Kjell O. Lejon *Askeby kloster – om klostertid och klosterliv*. 2008.

Harald Thunaeus *Ölets historia i Sverige 1-2*. 1968-1970.

Richard W. Unger *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. 2004.

Humle eller pors?

Porsen är vildväxande och anses vara den första ölkryddan här i Norden. Humle har länge ansetts ha förts hit i samband med klosterväsendet. Men vildväxande humle har funnits i Norden sedan tidig stenålder och det finns belägg för att humle har använts i ölbryggning redan på 700-talet e.Kr. Humle har liksom pors en bakteriedödande effekt som gör jäsningsen säkrare och som troligen förenklade tillverkningen. Ofta förekommer dessa två kryddor tillsammans i det arkeobotaniska materialet vilket tyder på att de använts tillsammans. Antingen ville man dryga ut den odlade humlen eller så var det smaken man ville komma åt. Humle ingick i tiondet och porstäcker var skyddade i lag vilket visar dess stora betydelse.

Internet:

Föreningen Askeby kloster: <http://askebyabbey.com/?cat=5>.

- 1 Tommy Fransson, Maria Sjöquist och Susanne Glöersen följer utgrävningen av brunnen.
Foto: Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.
- 2 Utsnitt av den äldsta kartan över Askeby från år 1698. 2102 års utgrävningar utfördes i området sydväst om kyrkan, det som på kartan benämns "kåhlgård". LSA D5-2:1.
- 3 Humle var en viktig ingrediens i det medeltida ölet.
Foto: Shutterstock

2

3

Vägen till Vara

Först när man lyfter blicken kommer insikten

I Nationalencyklopedien beskrivs en väg som "banad, ofta belagd, samfärdselled till lands". När man hittar äldre, försvunna vägar på arkeologiska utgrävningar blir man ofta nyfiken på vart den har lett och varifrån den kom. I tanken förflyttar man sig längs vägen ut i landskapet, bort från den plats man befinner sig på. En väg som har väckt mitt intresse är vägen till gården Vara, i närheten av den medeltida byn Bispmotala.

Förleden mot i Motala har betydelsen vägmöte. Motala är på många vis en plats för vägmöten, såväl över vatten som på land. Söder om staden sammanstrålar vägar från slättlandskapet och leder vidare norrut mot Bergslagen. När Göta kanal byggdes på 1800-talet följde den i spåren av en gammal tradition av resor över Vättern och österut, via Boren, Roxen och Glan till Östersjön.

Den så kallade Riksvägskorridoren genom Motala har i över femtio år varit ett obebyggt område, avsett för en ny sträckning av Riksväg 50. I korridoren har också ingått mark för en bro över Skepparpinan, en smal passage över Motala Ström vid inloppet från Vättern. När bron för några år sedan skulle byggas undersöktes först ytan av arkeologer. I området för den nya vägsträckningen påträffades en del av en betydligt äldre väg. Den hade gått i närheten av den medeltida byn Bispmotala (biskopens Motala), idag en del av staden Motala.

Gården Vara

Nordväst om Bispmotala låg tidigare gården Varan och längst i öster ligger ännu Motala kyrka på det som varit Bispmotalas mark.

Med hjälp av äldre historiska kartor går det att följa vägen som undersöktes vid Skepparpinan över en längre sträcka. Den har gått mellan Motala i öster och ett område med åkrar och betesmarker i väster, genom byn Bispmotala.

Större vägnät

På den äldsta kartan från 1636 återfinns man gården Vara i detta område. Gården nämns första gången i skrift på 1300-talet, då ägandet övergår från Bo Jonsson Grip till Vadstena Kloster. På 1684 års karta finns gården ännu kvar och vägens sträckning mellan Vara och Bispmotala är mycket tydlig. Kartan visar också att vägen fortsätter norr om Vara, förbi ett nybyggt torp och vidare norrut förbi Varamon varefter den går samman med vägen som kommer ifrån Motala och den gamla bron över Motala ström.

Större vägnät

Vid Bispmotala undersöktes tre generationer av samma väg, där den äldsta har sitt ursprung redan i romersk järnålder, 0-400 e.Kr. Från den yngsta har två kolprover daterats till 1040-1220 e.Kr och 1430-1630 e.Kr. Vägsträckningen har alltså använts

under mycket lång tid. Alla de undersökta vägarna var stenlagda, även om den yngsta vägen var mest vällagd med kullerstensliknande sten. Här hittade vi också föremål som tappade hästskor, hästskosöm och en nyckel. På några ställen fanns det tydliga hjulspår i vägarna.

På ägomätningsskarta från 1722 har gården Vara försvunnit men möjligen fanns vägen fortfarande kvar. Den stenlagda vägen har alltså varit i bruk under stora delar av järnåldern, vidare under medeltiden och åtminstone fram till och med 1600-talet. Det visar att vägen har varit viktig; redan under förhistorien har många människor rört sig i området. Om vi lyfter blicken ser vi att vägen till Vara kan ha ingått i ett större vägnät med förbindelse både åt norr och söder. Det vägnätet skulle i sin tur kunna vara del av en äldre väg mellan Närke och Östergötland, som passerat genom Motala och Bispmotala.

Sofia Lindberg
arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

...om gamla vägar i Östergötland

Anders Lundberg. *Vägar i landskapet. I boken Kallerstad – en gård bland många andra*. 2009. Östergötlands länsmuseum.

...om Motala

Karin Lindeblad. *Landskap och urbanisering. Östergötland ur ett centralortsperspektiv 700-1550*. 2008. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr 74. Lund Studies in Historical Archaeology 10.

- 1 1684 års karta över Bispmotala. Platsen där delar av det äldre vägnätet påträffades har markerats med en svart punkt.
- 2 Mats Engström och Karin Lindeblad undersöker en av de tre vägarna, som genom århundradena avlöste varandra.
- 3 Den undersökta vägsträckningen fanns alldeles norr om dagens Drottninggatan. Idag finns brofästena till bron över Skepparpinan här.

Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

"Här hittade vi också föremål som tappade hästskor, hästskosöm och en nyckel. På några ställen fanns det tydliga hjulspår i vägarna."

Grå ekonomi

Så klarade bönderna livhanken under 1600-talets krig

Att vara lantbrukare under det trettioåriga krigets tid måste ha varit en tuff tillvaro. Det hårda skattetrycket, den ständiga oron för utskrivningar, den överhängande risken för missväxter, nya pålagor och plötsliga krav på ersättning för förluster av soldater, utrustning eller hästar var ständiga följeslagare i vardagen. De samtida kartorna visar dessutom att många hemman fick klara sig på ytterst små åkerplättar.

Vid första anblicken ser det snudd på omöjligt ut. Ändå förstår man att människor hittade vägar att klara sig. Det finns till och med ganska gott om exempel på nybildade hemman och det är, åtminstone i Östergötland, sällsynt med anteckningar där lantmätaren beskriver att hemmanet har det dåligt ställt. Alltså fann man på råd.

Tjära och kol

En av anledningarna till varför det gick att klara sig på åkrar som inte var större än något tunnland, var att krigsekonomin faktiskt öppnade för lukrativ handel. Främst för de som ägde skog. Kronan behövde beck och tjära till skeppsbyggnadsindustrin, och kunde man tillverka sådana produkter var förtjänsten god. Den kraftigt expanderande bruksindustrin hade också ett närmast omätligt behov av kol.

En annan anledning var att man, vid sidan av den ökade varuhandeln och specialiseringen som inte syns på kartorna, kan ana mer vardagliga samarbetsformer

och byten. Dessa glimtar in i vardagsekonomin är ganska få, eftersom det inte var lantmätarnas uppgift att redogöra för dem. Därför blev det extra spännande när två kartor från Motalatrakten tydligt visade hur byteshandeln kunde gå till.

Äng mot får

Det ena är kartan över kronohemmanet Backgården i Motala norra by. Hemmanet hade som mest bara ett tunnland åker att så varje år. Man brukar räkna med att en familj behövde bortåt sex tunnland (mot-svarande ungefär tre hektar) för att försörja familjen, betala skatt och lägga undan till kommande års utsäde. Hur gjorde då familjen på Backgården för att få den ekvationen att gå ihop? Jo, lantmätaren visar oss att man bytte till sig åker- och ängslyckor mot betalning i får. Två av åkerlyckorna, som tillsammans var 1,5 tunnland stora, fick användas mot att man för var och en av dem betalade ett får vartannat år. Den tredje åkerlyckan betalade man också för, men på vilket sätt framgår inte.

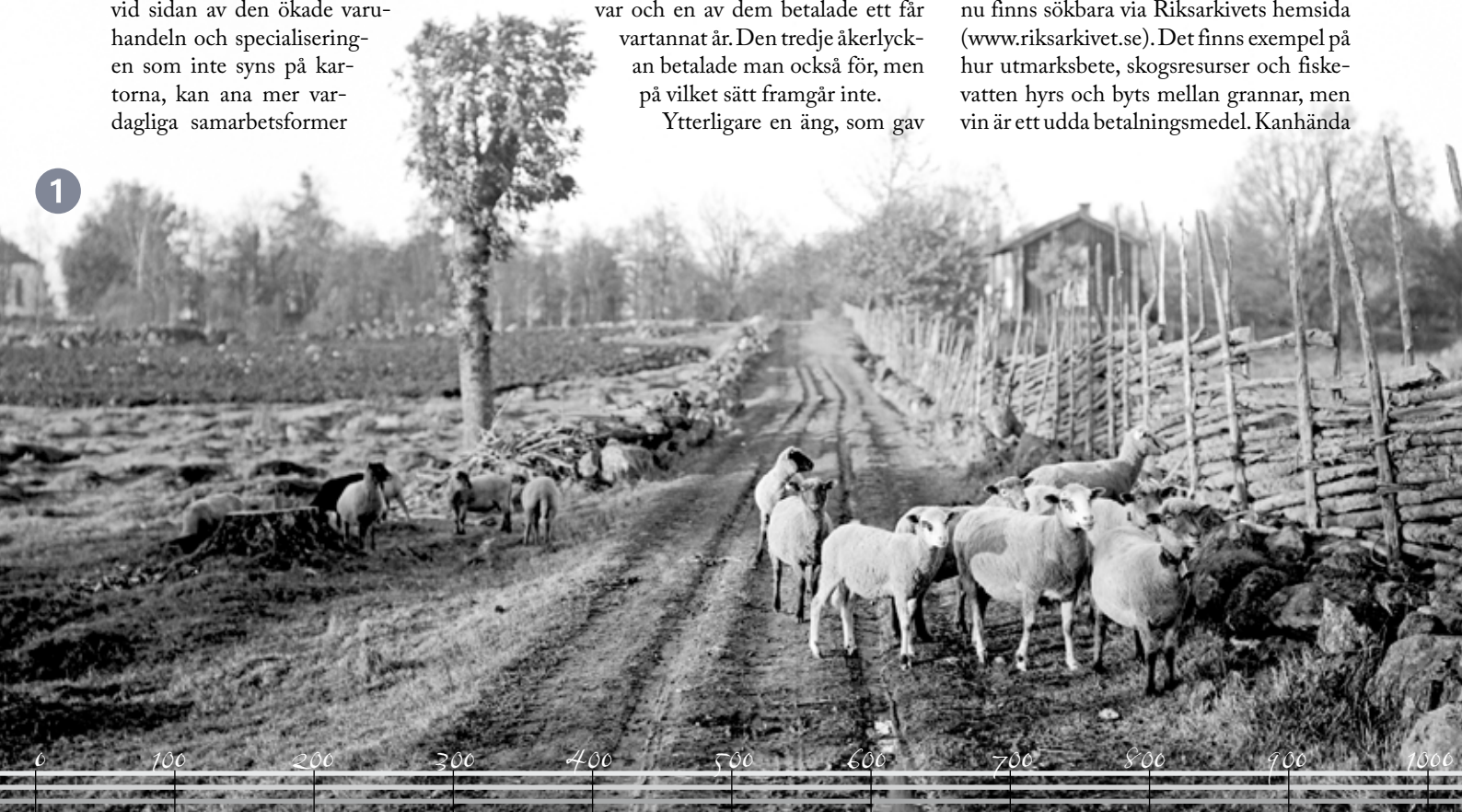
Ytterligare en äng, som gav

två lass hö (drygt 400 kilo) årligen kostade ett får varje år att hyra. Det kan låta dyrt, att lämna ett får årligen för en så pass liten mängd hö. Men djuren fick inte bara hö som vinterfoder, utan även halm, löv, kvistar och mosshö. De två extra lasset hö bör därmed ha tillåtit familjen att ha en extra tacka, kanske möjligen två, under vintern. Och om en tacka fick två lamm, så kunde det ena lammet betala hyran och det andra lammet kunde behållas, eller säljas.

Äng mot vin

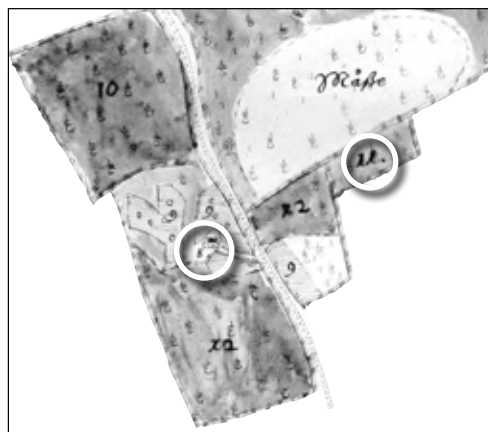
Det andra kartexemplet gäller det lilla hemmanet "Kopekietten" som låg på Mara skattegårds ägor. Här beskrivs en ganska liten äng, som ägdes av kyrkan men som fick disponeras av hemmanet. Ängen gav två lass hö årligen och för detta betalade man en kanna vin varje år.

Denna upplysning har jag inte sett någon annanstans i de dryga 10 000 kartor som nu finns sökbara via Riksarkivets hemsida (www.riksarkivet.se). Det finns exempel på hur utmarksbete, skogsresurser och fiskevatten hyrs och byts mellan grannar, men vin är ett udda betalningsmedel. Kanhända

Karta th från år 1635-37 (Riksarkivet, akt D5:224-225). Hemmanet Kopekietten på Mara skattegårds ägor finns markerat som en hussymbol med nummer 8, mitt i bilden. Snett uppåt höger syns en ängslycka med nummer 11. Denna äng "lyder till Kyrkan i Motala och gifz ther före årligen een kanna wijn". Ängen avkastar i medeltal två lass hö, vilket medger att hemmanet kan hålla motsvarande minst en extra tacka över vintern.

"Denna äng kostar ett får årligen."

Karta tv över kronohemmanet Backegården i Motala norra by från år 1635-37 (Riksarkivet, akt D5:212-213). Längs kartbildens nedre kant, mot Strömmen, syns ett par små särhågnade ytor. Nummer 11 "Een lycka" och nummer 12 "Marsta lycka". De beskrivs som åkerlyckor, vardera tre fjärdedelar tunnland stora. För var och en av dessa åkrar betalar Backegården ett får vartannat år i ränta, "rentar jtt får huart annat år". Nummer 13 är en "Engelage" som ger två lass hö varje år (motsvarar knappt 450 kg per år). Denna äng kostar ett får, och här uppfattar jag kostnaden som årlig - "Rentar jtt får".

var det inte heller så att man verkligen lämnade en kanna vin per år för ängen. Kanske skulle man lämna ersättning i kontanter, så att kyrkan kunde skaffa en kanna nattvardsvin? Detta är egna funderingar, fanta-

sin sätter genast igång när man plötsligt får en oväntad upplysning i lantmätarnas annars kortfattade och standardiserade redogörelser.

Pia Nilsson, arkeolog

Plus i kanten

Om tunnland och hektar

Tunnland är en gammal nordisk ytenhet, som ursprungligen motsvarade den åkeryta som besåddes med en tunna utsäde. Numera motsvarar ett tunnland ungefär ett halvt hektar (ca 5 000 m²). Ett hektar är med andra ord detsamma som 10 000 m².

► Lästips:

www.riksarkivet.se. Här kan man söka bland ungefär 10 000 av Sveriges äldsta kartor.

Pia Nilsson. *Bortom åker och äng – förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630-1650)*. 2010. Avhandling. SLU Uppsala 2010.

Pia Nilsson, P. 2011. *Maps, hops and war*. 2011. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 61, Pia

Nilsson. *Skogen och utmarken före skifte-na*. Situ. 2008.

Pia Nilsson, *Ett får för två lass hö – byte och hyra av resurser i 1600-talets jordbruk*. Mats Höglund (red). *1600-talets jordbrukslandskap: en introduktion till de äldre geometriska kartorna*. 75 – 80. 2008. Stockholm: Riksarkivet.

► Bild:

- 1 Ett sätt att få ekonomin att gå ihop under 1600-talet var byteshandel. Från Motalatrakten vet vi att får kunde bytas mot tillgång till äng och åker. Får på bygatan. Stora Bona, 1924. Fotograf August Christian Hultgren. Östergötlands museum. Fotosamlingen.

Stenåldern – hudnära

På jakt efter fortidens känslor, lukt och smak

Älgbenen framför oss är upptinade sedan några dagar. Kvigan sköts i september strax nordväst om Sollefteå. Vid styckningen sågade jägarna av skankerna som sedan dess har förvarats i en frysbox. Nu, inför vårt experiment tre månader senare är benen nogsamt rengjorda från skinn, muskler, senor och ligament. Allt gick emellertid inte att få bort. Fortfarande finns lite mjukvävnad kvar vid muskelfästen och ledändar. Benen är dessutom fyllda med märm, en ljus gulaktig massa av fettceller som skvätter ut ur benpiporna när de klyvs. Tillsammans bildar ben, mjukvävnader och märm en kraftfull lukt. En mättad doft av djur, kött, fukt och fett som inte omedelbart kännsäckande. Men efter att vi har arbetat i några dagar med att försöka tillverka redskap av benen blir lukten allt mer sur och härsken. Den är svår att ignorera och det är svårt att inte kommentera den.

Hur var det egentligen under äldre stenåldern? Det är en berättigad fråga som väcks till följd av de arkeologiska undersökningarna invid strömmen i Motala. Många av oss bär med sig en egen bild av hur människors liv tedde sig för 7000 år sedan. Hos vissa finns dessutom en nyfikenhet och en vilja att själva få uppleva och förstå. Du som läsare av Arkeologi i Östergötland kanske själv när en önskan att kunna förflyttas till det avlägset förlutna för att se med egna ögon, om än för bara ett kort ögonblick? Men resan i tid och rum behöver inte nödvändigtvis ske genom att vi flyttar våra kroppar. Upplevelser av platser och sammanhang kan skapas genom ack så subtila sinnesintryck.

Experiment med ben

Vintern 2011 arrangerade vi ett benexperiment för att närmare förstå olika moment vid tillverkning av benredskap under stenåldern. Vi ville helt enkelt pröva själva. Det innebar att vi fick kapa ledändar, klyva mellanfots- och mellanhandsben samt preparera råämnen med hjälp av verktyg i flinta och kvarts. Dessutom var vi intresserade av att jämföra det avfallsmaterial som vi producerade med fynden av benavfall från utgrävningarna i Motala.

Experimentet innebar en mängd aha-upplevelser och insikter kring rationella val och handlag för att lyckas vid tillverkning av exempelvis ett ljuster. Vi kunde snart konstatera att den som vill göra redskap av ben också måste ha goda kunskaper i bearbetning av sten för att kunna tillverka och ständigt underhålla sina stenverktyg.

Familjär gemenskap

Vid sidan av de mer handfasta resultaten gjorde vi dessutom en mängd icke mätbara och mindre tydliga iakttagelser. Ibland var de enkla, som att ben i kontrast till stenredskap känns mjuka och lena. Att ben är formbara och plastiska men ändå bjuder på ett motstånd till följd av sin inneboende seghet. Inför prepareringsarbetet infann sig därför en viss tvekan – ”tänk om slaget med knackstenen missar och jag har sönder benet?”

Den sociala samvaron kring arbetet var ändå den starkaste upplevelsen. Det var som att samlas i ett kök för att laga och äta mat tillsammans. Att i en grupp få skapa, skämta, skratta, prata om stort och smått men även att få sitta tyst i en gemenskap och bara koncentrera sig på det som låg för händerna väckte en intim och familjär

stämning. En av hantverkets dimensioner som ligger bortom redskapens funktion.

Resa i tid och rum

Benexperimentet skedde här och nu. Vi vet inte på vilket sätt hantverk kan ha varit en möjlighet till gemenskap under stenåldern. Försöket speglar snarare våra egna idéer om benhantverk och hur vi vill förstå det vi saknar kunskap om. Samtidigt gav vårt experiment oss en mängd erfarenheter som på olika sätt gjorde detta till en resa i tid och rum. Ljus, ljud, smak, lukt och känslor är sinnesintryck som, även om de både är personliga och kulturellt präglade, också vidgar våra föreställningar och tolkningsramar om äldre stenåldern.

Göran Gruber, arkeolog
& Sara Gummesson, osteoarkeolog
Foto: Peter Zetterlund, Göra Gruber

5

1

4

6

7

Plus i kanten

► Lästips:

Bodil Petersson & Lars Erik Narmo (red). 2011.

Experimental archaeology: between enlightenment and experience.

UV Öst undersöker under 2013 ett boplatsskomplex från äldre stenåldern i Motala. Följ grävningarna via:

arkeologiuv.se

verkstadsvagen.arkeologiuv.se

facebook.com/arkeologividmotalastrom

youtube.com/arkeologiuv

► Momentschema vid tillverkning av ljuster:

Tillverkning av ljuster från ett mellanfotsben av älg.

Bilder från ett experiment utfört i RAÄ UV Östs lokaler i Linköping år 2011.

- 1 Ben och redskap som behövs vid tillverkning av ljuster.
- 2 Slå av den nedre (distala) ledänden.
- 3 Kalibrera den övre (proximala) ledänden.
- 4 Klyv benet för att skapa råämnen.

- 5 Forma råämnet med knacksten mot ett städ till ett förarbete.
- 6 Skär ut hullingarna ut med flintspån... tadaa, ett ljuster!!!
- 7 Avfallsmaterial för jämförande studier.

Jakob och hans smedja

För 630 år sedan bodde en smed vid namn Jakob i Motala. Förra sommaren grävde vi ut en smedja från 1300-talet intill Motala ström. Det är inte omöjligt att det var just hans smedja vi undersökte.

Smeden Jakob omnämns i ett brev från 1383, i samband med markaffärer mellan den mäktige frälsemannen Bo Jonsson Grip och klostret i Vadstena. I brevet nämns ett antal tomter och dess "tomtkarlar" i Motala, varav Jakob smed är en. Flera av de andra tomtkarlarna var också hantverkare, exempelvis Inge svärds-slipare och Vaste skomakare. Tomterna hörde till huvudgården Härstorp. Möjligen är det en av dessa gamla tomter som vi undersökte vid den gamla bron i Motala förra året.

Smedjor har sett likadana ut under århundradena; både tusenåriga smedjor i Gamla Uppsala, och smedjor i Dalarna från slutet av 1800-talet har ungefär samma storlek och utformning som smedjan i Motala.

Smedjan som vi undersökte var en liten och mörk byggnad, med ungefär fem kvadratmeter golvyta att röra sig på. På vintern var det kallt och dragigt, på sommaren blev det varmt. Smedens städ stod bara en meter från smideshärden, där järnet hettades upp. Elden på smideshärden underhölls med hjälp av luften från en stor bälg. Längs med ena väggen stod en arbetsbänk. Längs väggarna hängde förmodligen alla hans verktyg. Den enda ljuskällan, förutom elden, var en lucka i taket.

Smeden arbetade förmodligen inte ensam. Han behövde hjälp med att driva bälgen och kanske också hjälp med att svinga släggan.

Specialister

Smederna under medeltiden hade varierande färdigheter; det gäller särskilt städerna där specialister ägnade sig åt olika

former av finsmide. I Vadstena fanns det till exempel guldsmeder, knivsmeder och sporrsmeder. Vår smed tycks ha ägnat sig åt att smida mindre föremål som nycklar, lås och ströningar (metalldekorationer till kläder). Från tidigare års undersökningar i närheten av smedjan känner vi också till ett specialiserat smide, där även annan metall har bearbetats.

Motala var ingen officiell stad under medeltiden, men kan sägas ha haft vissa stadsliknande drag. Hantverkare på särskilda tomter är en av dem. Därför är det heller inte så konstigt att det fanns specialiserade hantverkare som Jakob, Vaste och Inge i Motala.

Mångsysslare

De isländska sagorna använts ofta som källa då den historiska smeden ska skildras. Smeder beskrivs där som mytiska figurer med magiska förmågor. De kunde vara fula, trolldomskunniga och farliga. Mys-

tiken som omgärdade smidet verkar ha funnits kvar även längre fram i historien. Från början av 1900-talet finns berättelser om hur smeder genom trollkonst kunde förhindra att deras smidda föremål blev stulna när de reste runt och besökte marknader. Det fanns också historier om hur vissa sjukdomar kunde botas genom ritualer som inbegrep smedens bläster.

Men det isländska sagamaterialet ger också en annan bild av smeden. Då beskrivs de som arbetsamma och skickliga hantverkare som ofta också behärskade andra hantverk. Det var en respekterad sysselsättning för fria människor. Kanske var det ibland personer med en konstnärlig ådra. Till exempel nämns smide ofta i samband med skaldekunst. I dessa sagor är det inte ovanligt att de som kan smida också är duktiga på trähantverk eller båtbyggande. Båtnitar och brickor som hör ihop med reparation av båtar har hittats inte långt från smedjan i Motala. Kanske var även smeden i Motala en skicklig mångsysslare som också kunde laga båtar.

Slutet

Runt år 1400 verkar smedjan i Motala noggrant ha plockats ner och rensats på alla användbara saker. Då hade Vadstena kloster tagit över som ägare av marken och tomterna med hantverkare försvann. Att hus monterades ner och flyttades var inte ovanligt under medeltiden. Vår smed, som möjligen kan vara just Jakob, verkar ha tagit sitt pick och pack, inklusive det lilla huset, och flyttat någon annanstans. Kvar fanns bara en uttjänt städstabbe, slagg och lite metallskrot.

Ann Westermark, arkeolog

Plus i kanten

Lästips:

I *Egil Skallagrimssons saga* är Skallagrim skicklig på att arbeta i både trä och järn och dessutom är han en stor skeppsbyggare. Ett exempel på en konstfärdig smed finns i *Grette Asmundssons saga*.

Erika Räf. *Smidet på Kallerstad. Kallerstad en gård bland många andra*, 2009.

Andreas Svensson. *Exklusivt smide på landsbygden – Mästerliga medeltida hantverk vid Motala ström*.

Arkeologi i Östergötland, 2012.

Lima och Transtrand: *ur två socknars historia 1, Myrjärn och Smide*, (red) Stig Björklund. 1982.

Bilder:

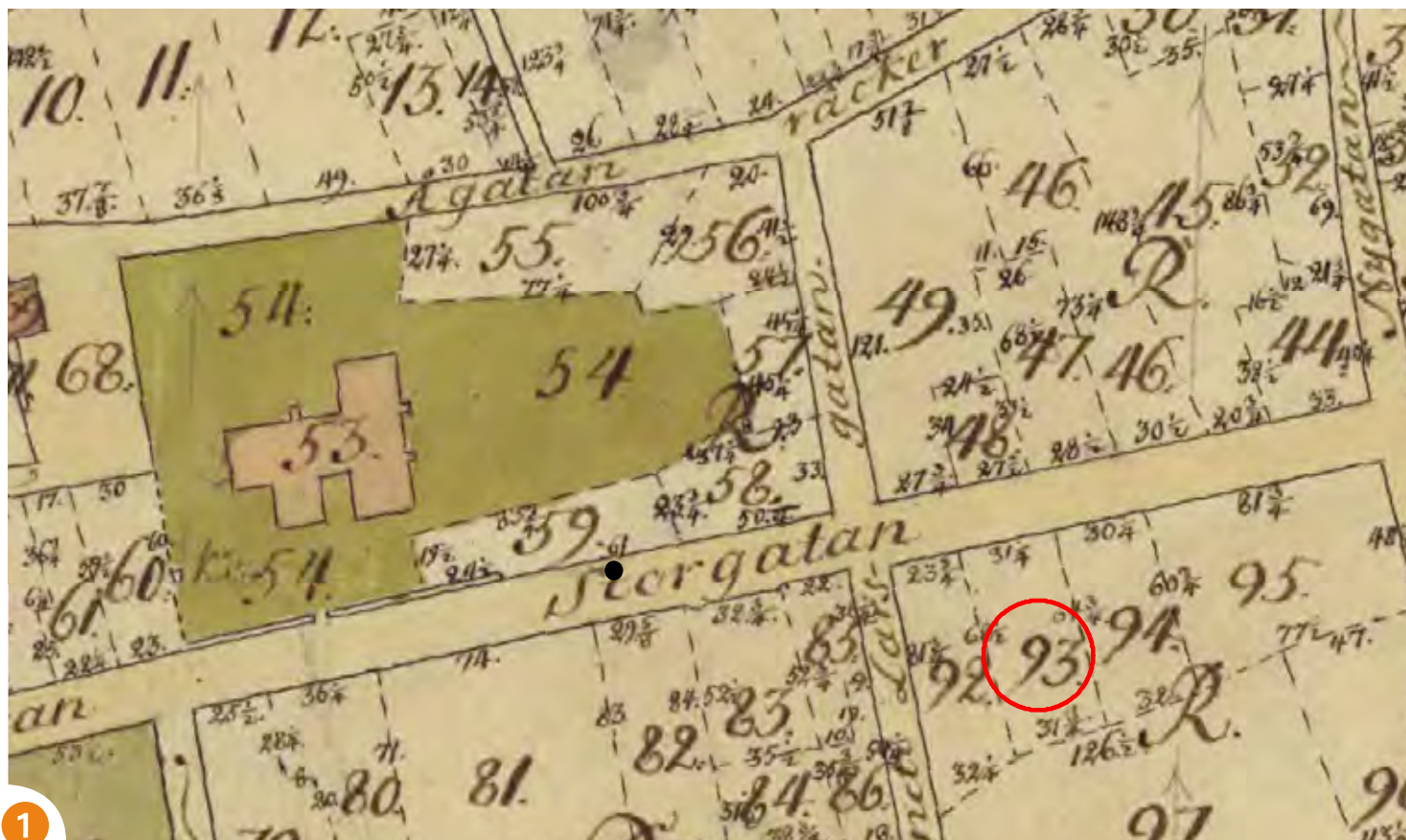
1 3 Smedjans sista städstabbe under utgrävning. Trädet som stabben är gjord av har genom dendrokronologiska analyser daterats till år 1391. En träbit plockad direkt under ässjefundamentet är daterad till 1290-1420 e Kr.

Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

2 En smed och hans medhjälpare i sin smedja i Berga i Västra Eneby socken i Östergötland år 1898.

Fotograf: Johan E Thorin. Östgötabild, Brukskultur Åtvidaberg.

4 En smedja från Ekäng i Ydre härad i Östergötland. Till vänster syns ässjan och bälgen som blåste in luft i smideshärden. Till höger står städet på sin städstabbe. På väggen hänger smedens verktyg. Östgötabild, tillhör Östergötlands museums samlingar.

1

Felbränt och förfärligt Otur för kruk

Skärvorna klirrade och krasade när de landade i kärran. Krukmakaren grämde sig, den sista bränningen av fat hade misslyckats fullständigt. Visst kunde en bränning gå fel ibland, det hörde till arbetet på krukmakeriet. Men det var hårda tider och affärerna gick dåligt. Medan han började köra kärran uppför Storgatan tänkte han på allt ogjort arbete och på mynten som sinade i kassaskrinet.

När S:t Larseparken i Linköping omgestaltades för ett par år sedan, gjordes en arkeologisk undersökning. Området, som ligger kring S:t Larsekyrkan, var från 1000-talet fram till början av 1800-talet kyrkogård. Kring kyrkogården har det även legat flera bebyggda tomter, varav de flesta tillkom på 1600-talet. Det var på en sådan gammal gårdstomt, som vi gjorde ett spännande fynd. I en grop låg det massor med keramik – inte mindre än 900 skärvor, vilka sammanlagt vägde 30 kg! Vi insåg ganska snart att så många skärvor knappast kunde komma från ett vanligt hushåll; kunde det istället vara rester från ett krukmakeri?

En keramikexpert, som tittade igenom alla skärvorna, kunde konstatera att många av dem hade tydliga defekter efter bränningen.

I gropan hittades också en så kallad brännplatta, som används vid bränning av keramik, och ett brännstöd till glasering av kritpipor. Den defekta keramiken, brännplattan och brännstödet var tecken på att gropens innehåll verkligen var avfall från ett krukmakeri. Genomgången av skärvorna visade också att produktionen hade dominerats av fat, men även skålar, krukor och grytor har tillverkats.

Fattiga och förgiftade

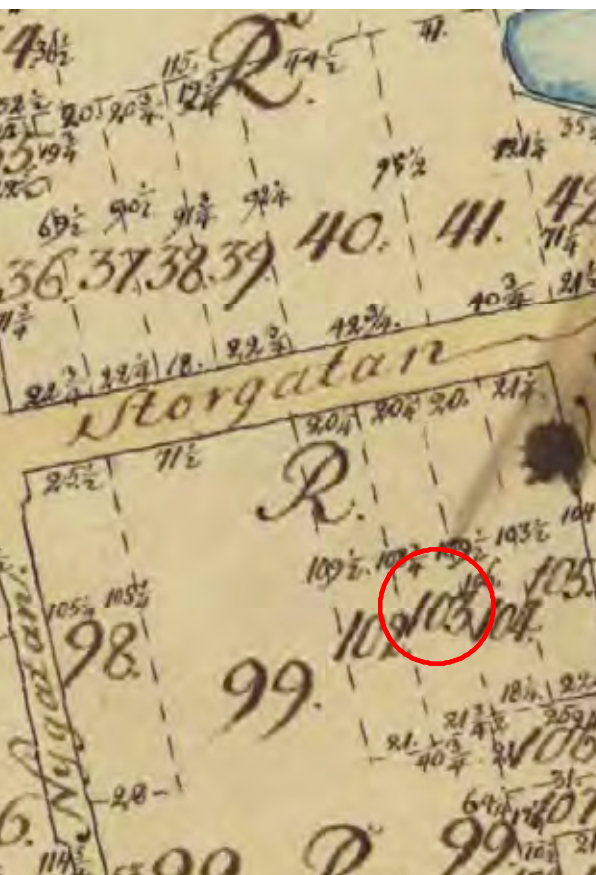
Genom skriftliga källor känner vi till att det har funnits krukmakare i Linköping sedan åtminstone början av 1600-talet. Livet som krukmakare var, liksom för många andra vid denna tid, kantat av svårigheter. Krukmakare hade inte så hög status bland stadens borgare och de innehade sällan förtroendeuppdrag. De hörde istället till mellanskiktet på den sociala rangskalan.

Många av dem var fattiga och hade ofta stora ekonomiska bekymmer. Förutom dessa svårigheter innebar arbetet också stora risker för hälsan. Blyet i glasyrerna ledde ofta till att de blev blyförgiftade. Förgiftningen orsakade rörelsesvårigheter, kolik och magsmärtor men angrep även centrala nervsystemet, vilket framkallade sinnesförändringar. Den hälsovådliga arbetsmiljön fick även till följd att krukmakare ofta dog ganska unga och att deras barn inte sällan fick förstånds- och rörelsenedsättningar.

Brand och pest

Utifrån utseendet på faten i gropan kan avfallet dateras till början av 1700-talet. Det är en period i Linköpings historia som präglades av stora svårigheter och umbäranden för befolkningen. I januari år 1700 ödelades stora delar av staden i en förödande eldsvåda. Några människor dog inte i själva branden, men de materiella förlusterna var mycket stora. Knappt ett decennium senare drabbades staden hårt av pesten och inte mindre än en tredjedel av befolkningen dog. I en samtida beskrivning står att läsa: "In summa här är större jäm-

2

3

makaren på S:t Larsgatan

mer ibland folket, än vad man kan med pennan beskriva”.

Vem var krukmakaren?

Vem var han då, krukmakaren som i början av 1700-talet slängde sina förstörda fat i gropen? Kan man hitta honom i de skriftliga källorna från denna tid? Själva keramikproduktionen bör ha skett ganska nära platsen för avfallsgropen. Den senare har, enligt gamla kartor, antingen legat i Storgatan eller i gränsen mellan gatan och en gårdstomt. Men vid tiden för kartornas upprättande ägde ingen krukmakare just denna tomt. Däremot fanns två krukmakerier alldeles i närheten. Knappt hundra meter öster om fyndplatsen var en Petter Krükomakare ägare till en tomt år 1696. I mitten av 1700-talet innehades samma tomt av en krukmakare Niklas Sundberg som hade övertagit verksamheten från sin svärfar Gunnar Persson Berg (som möjligen var son till Petter Krükomakare). Det andra krukmakeriet låg också längs med Storgatan, något öster om det första. Här fanns år 1757 en krukmakare vid namn Gustaf Mörck.

Från Jönköping?

Men det finns ytterligare kandidater. Många av faten i gropen var nämligen av en typ som var mycket vanlig i Jönköping vid denna tid. Småstaden Linköpings hade ingen egen yrkessammanslutning – eller ämbete – för krukmakare. Dessa var därför tvungna att tillhöra ett ämbete i en annan stad. På 1710-talet fanns det i Linköping tre namngivna krukmakare som vi säkert vet tillhörde ämbetet i Jönköping – Michel Nysväger, Erik Ehnman och Sven Larsson Söderberg. En av dessa kan ha varit verksam i Jönköping och därefter tagit med sig den här typen av fat till Linköping och tillverkat dem här. De var alla tre bosatta i området kring S:t Larskyrkan, i det så kallade S:t Lars kvarter. Men exakt var Michel, Erik och Sven hade sina krukmakerier vet vi inte.

Emma Karlsson, arkeolog
Samtliga foton: Lasse Norr, ÖM.

Plus i kanten

Inblick i en krukmakares verkstad

När mästare Carl Fredrik Rosengren dog 1828, 31 år gammal, fanns följande föremål angivna i bouppteckningen:

2 drejskivor, 1 handkvarn, 1 järngryta, 1 rifhall*, 1 dussin trä- och stenformar 1 skålpund brunsten**, ett parti färdigt och ofärdigt kärl värt 3 rdr och 16 sk, 2 utskottskakelugnar värda 6 rdr och 32 sk
*Redskap för tillverkning av glasyr
** Ingrediens i glasyr

Lästips:

Lindqvist, G. 1987. *Ett traditionellt hantverk*. I: Linköping 700 år. Östergötlands länsmuseum.

Karlsson, E. 2013. *Gravar, gator och gårdar*. Arkeologi runt S:t Larskyrkan. Östergötlands museum. Avdelningen för arkeologi och byggnadsvård. Rapport 2013:16.

1 Karta: över Linköping upprättad 1757. De röda ringarna visar krukmakarnas tomter: nummer 93 hörde till Niklas Sundberg och nr 103 till Gustaf Mörck. Platsen där gropen med keramik hittades har markerats med en svart prick.

2 Brännplattor användes som stöd för små kantställda fat och tallrikar under glasyrbränningen.

3 Brännstöd för glasering av kritpipor och bitar av pipor.

Strax utom räckhåll

Den gäckande kryptan i Söderköping

– Vid en guidning i Söderköping år 2011 blev jag tagen åt sidan av en herre som ville berätta något för mig. På 1950-talet grävde man för avlopp i Hospitalskvarteret i sydvästra Söderköping. Han passerade just som grävmaskinen fått upp en massa tegel i skopan. Min sagesman blev nyfiken och tillsammans med grävmaskinisten undersökte de orsaken till allt tegel. I botten på schaktet fanns ett svart och till synes bottenlöst hål. En ficklampa hämtades och med denna lyste man ner i hålet.

”Där var ett tegelrum fullt med skelett”

På den här tiden var det här med arkeologi inte så viktigt, förklarade han för mig, utan man skaffade fram plankor och takpapp som lades över hålet. Därefter placerades avloppsledningen på ett grundare djup. Med andra ord anmäldes aldrig händelsen och arbetet fortsatte som planerat.

Tanken på ett dolt rum med skelett, med andra ord en krypta eller ett gravkor, var fantasieggande, samtidigt som dess placering mitt i en gata lät som en möjlig fara för allmänheten. Så efter det att mannen hade lättat sitt hjärta, bad jag honom peka ut platsen för det inträffade. Han stegade in i Trängsundsgränd och pekade ut ett område i gatan, vilket fick en tidigare något skeptisk arkeolog att dra efter andan. Platsen överensstämde nämligen helt och hållet med platsen för koret till franciskanermunkarnas kyrka, som numera endast finns bevarat under markytan.

Franciskanerkonvent

Franciskanerna, även kända som gråbröder, etablerade sig i Söderköping år 1235 och deras konvent kom att ligga i stadens sydvästra utkant. Vid reformationen, någon gång strax efter 1527, revs konventet och det sägs att tegel från dess byggnader användes till Stegeborgs fästning. Söderköpings hospital fick överta marken och man lät här bygga små hospitalsstugor, men en del av området användes också till begravingar. År 1787 flyttade hospitalet sin verksamhet till Vadstena och därefter började platsen användas som bostadsområde.

På 1920-talet utfördes arkeologiska undersökningar på några av de få platser där man kan komma åt att gräva inom området, bland annat i Trängsundsgränd. Här hittade man ett femkantigt kor i tegel. I koret fann man ett golv samt fundamentet till högaltaret, också dessa byggda i tegel. Några år senare bestämde man sig för att återigen gräva fram koret, men denna gång lät man de framgrävda murarna ligga öpp-

na för nyfikna besökare under många år. De här två tidiga undersökningarna har tyvärr endast lämnat efter sig enstaka fotografier, några texttrader och en ritning. Någon krypta träffade man dock inte på.

Jakten på kryptan

Jag berättade historien om den möjliga kryptan för kollegor på museet och för Söderköpings kommun, och det bestämdes att vi skulle försöka leta rätt på det dolda rummet. Så en septemberdag 2012 stod jag i Trängsundsgränd tillsammans med en mindre grävmaskin, redo att starta jakten på den försvunna kryptan. Målet var att hitta den gamla avloppsledningen och följa den tills marken under den förändrades; tanken var att jag här skulle hitta det över-täckta hålet under ledningen.

Det visade sig att schaktet för avloppsledningen hade grävts rakt igenom det tidigare kända korets norra mur till ett djup av närmare två meter för att därefter fortsätta på samma djup genom hela koret. Korets tegelgolv och två tredjedelar av högaltarets fundament var helt bortgrävda. Men ingenstans förändrades höjden på ledningen. Var fanns hålet till kryptan? Här fick undersökningen avbrytas. Fortsatta insatser skulle kräva att i stort sett hela koret grävdes fram, vilket vi inte hade pengar till.

Några decimeter till...

Mannen, som hade berättat historien, besökte undersökningen och ville minnas att ledningen skulle ha gått mycket grundare än vad den visade sig göra. Han var dock fortfarande säker på platsen.

När undersökningen var avslutad och

schaktet återfyllt framträdde ytterligare ett ögonvittne. Han hade också sett hålet, men enligt honom sågade man ur en sida av en plåttunna och lade över hålet; något som låter rimligt, om man antar att det var ett välvt tegeltak som bröts igenom med gräv-maskinen. Enligt honom var vi rätt ute med vår undersökning, men att vi hade behövt gräva ännu djupare och under ledningen. Tanken på att jag kan ha vandrat fram och tillbaka i schaktet, några decimeter över ett tegelrum fullt med skelett är... frustrerande.

Underjordiskt rum

Vad kan då detta rum med skelett vara för något? En krypta är en underjordisk del av en kyrka och om den låg under högaltaret (som i det här fallet), kan den ursprungligen ha använts som förvaring av helgonrelikier. Senare användes också dessa kryptor som begravningsplatser för framstående personer. Men kryptor är vanligast i äldre romanska kyrkor; franciskanernas konventkyrka var en yngre byggnad i gotisk stil.

Skilnaden mellan en krypta och ett gravkor, som är speciellt gjord för begravingar, är att det sistnämnda kan vara placerad både under och över jord. Gravkor blev vanligare efter reformationstiden. Kryptor är med andra ord lite för gamla och gravkor lite för unga för att passa in på konventkyrkan i Söderköping. Om ett rum med begravingar skulle hittas under koret, är det därför ett mycket ovanligt fynd.

Markradar

Jag litar på dessa två ögonvittnen, de har sett ett rum med skelett och eftersom den utpekade platsen är franciskanerkyrkans kor

så är även den sannolik. Målet är nu att samla ihop pengar till en så kallad markradarundersökning, för att på så vis kunna finna den exakta platsen för kryptan utan att behöva gräva på måfå och riskera att förstöra mer av det lilla som finns kvar av koret.

För att göra platsen och kryptan än mer intressant så vet man att Magdalena Karlsdotter, prinsessa över Sverige och Norge, dotter till Kung Karl Knutsson Bonde och ägare till Bossgården i Söderköping, begravdes invid Franciskusaltaret i gråbrödernas konvent. Detta Franciskusaltare kan inte vara något annat än högaltaret i franciskanerkonventet. Kanske vilar hon, tillsammans med andra för tiden viktiga personer, i ett mörkt rum ett par meter under kyrkans korgolv.

Mats Magnusson
arkeolog

Plus i kanten

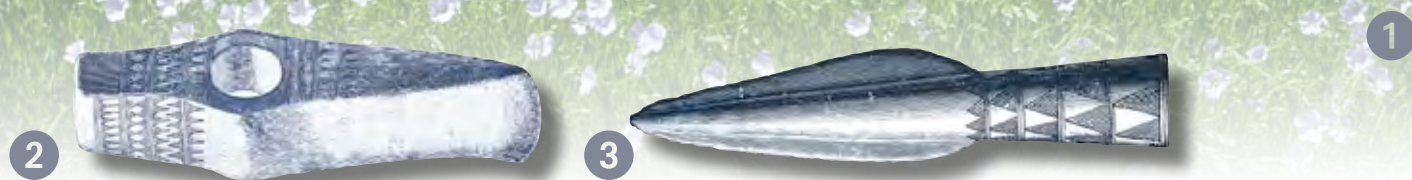
► Lästips:

Dick Harrison. *En medeltida storstad – Historien om Söderköping*. 2012. Dick Harrison och Nordstedts, Stockholm.

Mats Magnusson. *Den försvunna kryptan. Trångsundsgränd, Söderköpings stad och kommun*. Arkeologisk forskningsundersökning. Östergötlands museum, rapport 2013:15.

► Bilder:

- 1** Öppnandet av kryptan, om allt hade gått som författaren önskat
Illustration: Mats Gilstring.
- 2** Porträttmålning från 1470-talet. Magdalena Karlsdotter.
Av okänd målare från Lübeck.
- 3** Mats Magnusson på jakt efter kryptan.
Foto: Monica Stangel Löfvall.
- 4** Platsen för kryptan.
- 5** Trångsunds gränd.
Foto: Monica Stangel Löfvall.
- 6** Koret i Trångsundsgränd 1928.
Foto: Nils Lundberg.
- 7** Delar av det framtagna schaktet för avlopp 7 genom koret i Trångsundsgränd 2012.
Foto: Mats Magnusson, Östergötlands museum.

Odlade man lin för 3 800 år sedan? Sensationellt gammalt linfrö från Ödeshög

Åtminstone sedan bronsålderns slut har man odlat lin i Sverige. Framför allt spånadslinet var en mycket betydelsefull nyttoväxt i det gamla bondesamhället. Men kanske är linets historia i Sverige ännu äldre än vad vi hittills har trott. Ett pyttelitet frö från Ödeshög pekar på det.

Hösten 2011 undersökte Östergötlands museums arkeologer en förhistorisk boplatz öster om Ödeshögs samhälle, närmare bestämt en yta inom Backasandsområdet omedelbart norr om E4:ans motorväg.

Själva boplatzen visade sig vara ungefär 1 800 till 1 500 år gammal, d v s från perioderna romersk järnålder och folkvandringstid under järnåldern. Ett förväntat resultat, med tanke på vilka fynd och lämningar som fanns på platsen.

Förvånande datering

Men jag trodde jag läste fel när jag såg resultatet från 14C-dateringen av ett litet förkolnat linfrö. Fröet hade växtarkeolog Mats Regnell plockat fram vid sin genomgång av makrofossilerna, d v s förkolnade frön och plantrester, från utvalda jordprover, tagna på boplatztytan. Det lilla linfröet

som han hittade är ett ganska ovanligt fynd i förhistoriska sammanhang. Linfrön förintar lätt eftersom de är så oljerika; det gör dem både lättantändliga och till åtråvärd föda för diverse mikroorganismer.

Jag hade förväntat mig att 14C-dateringen av fröet skulle hamna någonstans runt åren 300 till 500 e Kr, d v s samtida med de övriga dateringarna på boplatzen. Men det minst sagt överraskande resultatet visade istället åren 1940 – 1750 f Kr, det vill säga övergången mellan bondestenålder och äldre bronsålder. Linfröet var därmed ungefär 3 800 år gammalt, och med största sannolikhet det hittills äldsta linfröet i Skandinavien. De tidigare äldsta dateringarna av svenska linfrön är från cirka 800 f Kr, d v s slutet av bronsålder – början av järnålder, samtida med de äldsta danska fynden.

Tidig import

Linfröet från Backasand har alltså en 14C-ålder som är drygt tusen år äldre. De närmast kända linodlingarna som är samtida med linfröet från Ödeshög återfinns i centrala Polen, Tyskland, Holland och Brittiska öarna!

Spännande nog sammanfaller linfröets höga ålder med en mycket tidig metallimport från kontinenten till nuvarande Ödeshög. År 1862 grävde man diken på Kulltorps ägor, i Ödeshögs socken och hittade en massiv skafthålsyxa av brons, en så kallad Fårdrupyxa. Yxan är från den allra tidigaste bronsåldern, troligen gjord i södra Skandinavien, men av importerad metall. Ett annat praktfynd med samma höga ålder är en spjutspets av brons, också funnen i Ödeshög. Kanske följde linet – av någon för oss okänd anledning – med importen av metallen från kontinenten.

Erika Räf, arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

Erika Räf, *Boplats och vattenhål i Backasand* Rapport 2012:25, Östergötlands Museum, Avdelningen för arkeologi och byggnadsvård

Mer att läsa om Ödeshögs rika förhistoria finns i *Det forntida Alvastra*, skriven av arkeologen Hans Browall, utgiven år 2003 av Statens Historiska Museum.

Arkeobotanikern Karin Viklund, berättar om linets historia i artikeln *Linet i Sverige*, Svensk botanisk tidskrift nr 3–4, 2012.

1 Det blommande linet bildar böljande blå innanhav på Östergötlands slätter - ett resultat av senare års odling av oljelin. I det gamla bondesamhället var det spånadslinet som blommade på åkrarna.
Foto: Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet, UV Öst

2 Den här massiva yxan i brons hittades år 1862 när man grävde diken på Kulltorps ägor i Ödeshögs socken. Yxan är en så kallad Fårdrupyxa och härstammar från den allra tidigaste bronsåldern. Den är troligen gjord i södra Skandinavien, men av importerad metall.
Ur Arthur Nordén, *Östergötlands bronsålder*, 1925.

3 Den här spjutspetsen av brons är också funnen i Ödeshög. Precis som yxan tillverkades den av importerad metall under den tidigaste bronsåldern.
Ur Oscar Montelius, *Minnen från vår forntid*, 1917.

Vad är det här?

► I förra numret

Vad är det här?

Som anställd på Östergötlands museum får man ofta förbryllande frågor i vitt skilda ämnen. Vid ett tillfälle fick jag frågan varför milstenarna alltid står på vänster sida av vägen. Men här tänkte jag att ni, kära läsare, skulle få chansen att briljera.

Föremålet är ca 15,5 cm långt och 5 mm tjockt, avsmalnande ut mot ändarna. Det är av järn, förutom den lilla spiralen som är av något mässingsliknande material. På ena sidan finns en liten tapp strax intill spiralen. Den kortare änden kan vara avbruten, svårt att se då föremålet är tämligen rostigt.

Föremålet hittades på ladugårdsplanen på en gård i skogen norr om Motala. Hör av er till info@ostergotlandsmuseum.se om ni vet vad det är.

Lasse Norr, ÖM

En våg var det!

Det rostiga föremålet som visades i förra numret är troligen en del av en balansvåg. Hur gammal den är går inte att säga. Balansvågar finns i många olika varianter, de äldsta kända är egyptiska och ungefär 6 500 år gamla. Här i Sverige börjar de dyka upp i vikingatid. De vikingatida vågarna var ofta handhållna, de var dessutom hopfällbara och kunde transporteras skyddade i vågskålar. De var ofta gjorda av brons, men vågar av järn förekom också.

Skissen är ett förslag på hur vågen kan ha sett ut, stativet och skålarna är fria fantasier medan armen är en trolig rekonstruktion.

Lasse Norr, ÖM

Plus i kanten

► Lästips:

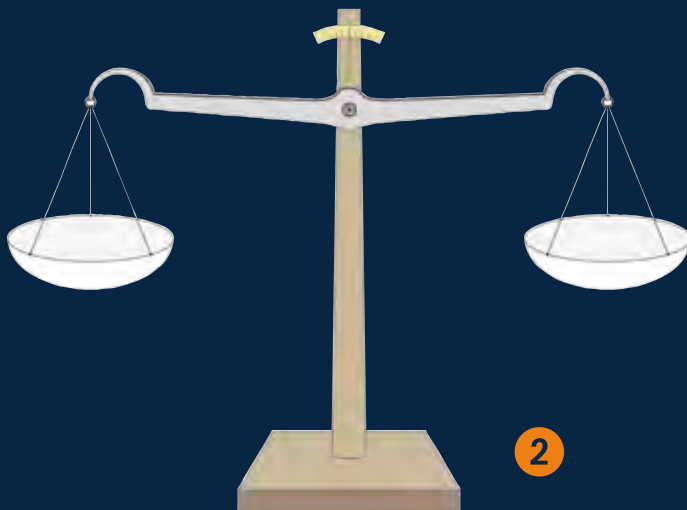
Tekniska museets hemsida www.tekniskamuseet.se

Historiska museets hemsida www.historiska.se

► Bilder:

1 Det rostiga föremålet.
Foto: Lasse Norr, Östergötlands museum.

2 Rekonstruktionsförslag till balansvåg.
Illustration: Lasse Norr, Östergötlands museum..

1 Träsnitt från år 1580 som visar två trädgårdsarbetande män och redskapen som användes i arbetets olika moment. Lägg märke till de rektangulära odlingsbäddarna, som påminner mycket om dem vi har undersökt i städernas kålgårdar. Efter Hyams 1971.

Städernas gröna rum

Körväxter i prydliga rader på egen tomt

På senare år har flera arkeologiska undersökningar förändrat vår syn på livsmiljön i de äldre östgötska städerna. Förut trodde vi att stadsbor var helt beroende av den omgivande landsbygden för sin livsmedelsförsörjning. Idag vet vi att det var mycket vanligt med odlingar in-
ne i städerna.

Undersökningarna har visat att stadsbornas trädgårdsodlingar ofta anlades när staden byggdes ut – oavsett om det var under medeltiden eller under senare tid. I de allra flesta fall placerades trädgården längst bak på tomten. I bland annat Skänninge, Norrköping och Linköping har till och med hela tomter avsatts för odling, insprängda mellan husen.

Stadsbornas trädgårdar innehöll också en mängd olika växter; odlingarna verkar ha varit både viktiga och ekonomiskt nödvändiga för vardagslivet.

Regelbundna slutna rum

Odlingsmarken kunde ibland vara mycket stor, den kunde uppta upp till en tredjedel eller till och med halva stadsgårds-

tomten. Odlingarna var slutna rum, avgränsade av grävda diken, plank eller flätverkshägnader. Vattentillgången var förstås viktig och vi hittar ofta brunnar nära odlingen.

Trädgårdsodlingarna präglades av rätvinklighet och regelbundenhet. I både medeltida trädgårdar och i trädgårdar från något yngre tidsperioder, har vi påträffat rektangulära odlingsbäddar; vanligen är de drygt en meter breda. I Linköping har det funnits odlingsbäddar som har varit fem meter långa, men längden har troligen varierat.

Bäddarna har legat i parallella rader, med gångar emellan. I Norrköping har vi hittat trädgårdsgångar med beläggning av träflis och avtryck av småsten, vilket visar att gångarna har varit stensatta. Förutom

trädgårdar och kålgårdar har vi i 1700-talets Norrköping även undersökt omfattande tobaksodlingar, vilka ibland sträckt sig över flera tomtgränser.

Många olika växter

Trädgårdarna verkar ha brukats med spade och den stora mängden hushållsavfall som ligger i odlingslagren visar att komposterat material har tillförts odlingarna. Det ligger också ofta komposter eller avfallsbingar intill odlingarna. Såväl trädgårdsodlingarna som tobaksodlingarna har gödslats med kreatursdynga och i vissa fall även mänsklig avföring. Den senare tycks i första hand ha använts i tobaksodlingen.

Växtmaterialet, som identifierats genom makrofossilanalyser, visar att det

Plus i kanten

Bilder:

2 Fläderfröer i odlingslagret i kvarteret Lyckan, Norrköping. Det är sällsynt att fröerna är så välbevarade så att vi kan uppfatta dem med blotta ögat, utan makroskopisk analys.

Foto: Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

3 Ibland händer det att frön som har legat i jorden i hundratals år börjar gro. Ett exempel på detta är denna spikklubba, som började växa på schaktkanten på en utgrävning i Norrköping.

Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

4 Den rekonstruerade kålgården vid Carl von Linnés födelsehem Råshult i Småland, kan ge en föreställning om hur bakgårdarna i våra svenska städer såg ut för inte allt för länge sedan. Trädgårdsodlingarna var privata och slutna rum som helt säkert var en viktig del av stadsbornas ekonomi men som också tillförde sina brukare färgprakt, smak- och doftupplevelser.

Foto: Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

redan under medeltiden bör ha odlats många olika växter i stadsgårdarna. Bland dem som använts i matlagningen kan palsternacka, kål, lök, persilja, dill, salvia, fänkål och fläder nämnas. I materialen från stadsgårdarna finns även medicinalväxter, som till exempel hjärtstilla, bolmört och skelört. Den omfattande tobaksproduktionen under 1700-talet i Norrköping har redan nämnts, men redan under sent 1500- och tidigt 1600-tal odlades tobak. Sannolikt har den odlingen haft ett medicinskt syfte, till skillnad från den senare, närmast industriella, produktionen av tobak.

En ny bild av staden

Genom studiet av stadsrummets odlade delar har vi fått en ny och delvis annorlunda bild av de äldre städernas livsmiljöer. Vi kan nu också fundera över frågor som rör sig mellan det praktiska och det njutbara, mellan ekonomi, trädgårdsskötsel och kulturell symbolik.

Till skillnad från vad man tidigare trodde visar de senaste årens undersökningar att trädgårdsodlingen i städerna var en del av den urbana kulturen. Att städerna var beroende av landsbygden för sin försörjning, verkar snarare vara ett helt modernt fenomen.

Vi har även sett att odlingarnas placering inte har ändrats under tidernas lopp. Att trädgårdarna lades undanskymt, längst bak på tomten kan grunda sig i den medeltida, kristna föreställningen om trädgården som ett symbolfyllt, privat och slutet rum. Rent konkret innebar det tillbakadragna läget att odlingarna även var skyddade bakom bostadshusen, plank eller andra hägnader. På så vis skapades ett fördelaktigt mikroklimat för stadsbornas alla växter.

Annika Nordström, arkeolog

1

2

Plus i kanten

► Lästips:

I en nyligen utkommen artikel har Karin Lindeblad & Annika Nordström behandlat trädgårdsarkeologiska metoder, källor och resultat **Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer**. Artikeln publiceras i **Källor till trädgårdsodlingens historia**: tre tvärvetenskapliga seminarier 2010-2012 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA)

På UV:s hemsida www.raa.se/arkeologiuv finns flera rapporter som handlar om trädgårdsodlingar i städerna:

Annika Nordström & Jens Heimdahl, med bidrag av Britt Ajneborn. **Trädgårdsarkeologi i kv Lyckan. Arkeologisk förundersökning och särskild arkeologisk undersökning**. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:180. 2012.

Sofia Lindberg med bidrag av Annika Konsmar, Annika & Karin Lindeblad. **Från stadsjordan till stadsgårdar. 1600-och 1700-tal i Norrköpings södra utkant**. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:186.

► Bilder:

1 Ett exempel på hur det såg ut på en stadsgård under 1600-talets andra hälft. Den bakre delen av tomten, från gatan sett, har nyttjats för odling. Här kan vi även se en avfallsbinge och en hägnad som utgjort tomtgränsen. Centralt inom tomten syns rester av ett hus. Kulturlagren närmast gatan var i detta fall förstört av moderna ledningsdragningar.

Foto: Ebba Knabe, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

2 Vid Nydala cistercienserkloster i Småland har en medeltida medicinalodling rekonstruerats.

Foto: Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

En källa till jordbrukets historia

Järnåldersbrunnen på Kvarnbacken

En brunn på Kvarnbacken, utanför Vadstena visade sig vara en mycket rik kunskapskälla. Både jordbrukets och malningens historia under järnåldern kan återberättas genom fynden från brunnen.

Kvarnbacken, strax öster om Vadstena ruvar på en ovanligt rik historia. Här var stadens galgbacke placerad under medeltiden. Söder om avrättningsplatsen, högre upp på Kvarnbacken låg byn Vännestad, som övergavs på 1500-talet. Men det har funnits bebyg-

gelse på platsen långt före Vännestad. Hösten 2011 undersökte vi här ett långhus från yngre romersk järnålder (200–400 e Kr) tillsammans med en brunn från samma period. Den lilla gården har legat nära det nuvarande vattentornet på krönet av Kvarnbacken.

Brunnen grävdes omkring år 200, enligt den ¹⁴C-datering som är gjord på vidjor av sälj från den risflätade korg, som fanns i brunnens botten. Exakt när den övergavs vet vi inte, men det måste ha skett före 500-talets andra hälft. Ett lager med bränt material, som vi också har kunnat datera

med samma metod, har då hamnat på toppen av den redan igenfyllda brunnen. Dessa kronologiska hållpunkter gör att det botaniska material och de föremål som tillvaratogs vid undersökningen måste ha hamnat i brunnen någon gång i perioden där emellan.

Trattformad grop

Järnålderns brunnar hade inga murade eller träfodrade väggar, utan var betydligt enklare konstruktioner. I regel var de trattformade gropar, med en risflätad korg i botten, som hindrade att jord föll in från väggarna. På Kvarnbacken fanns spår av en trappa som har lett ner till vattnet, som nådde upp till mitten av den knappt tre meter djupa brunnen.

Sediment, eller avlagringar, i brunnar är ypperliga miljöhistoriska arkiv, eftersom bevaringsförhållandena är goda i den fuktiga miljön. Bottensedimentet i brunnen på Kvarnbacken hade bildats successivt; de fröer och annat växtmakrofossil som vi samlade in härifrån hade avsatts under lång tid.

Ängsmark och vilda bär

Det samlade botaniska materialet berättar att brunnen har legat i en hårdvallsäng, det vill säga torr och fast ängsmark med många örter och gräs. Marken runt brunnen har varit sliten och hårt trampad. Förmodligen har en stig lett fram till brunnen genom ängen, där det stått spridda björkar. Fynd av vissa små kräftdjur pekar på att vattnet varit klart och rent. Av odlade växter är det främst lin och korn som har påträffats i brunnen och av insamlade växter blåbär, hjortron och åkerbär.

Bären har säkert plockats i skogar och på myrar en bit bort från boplatser. Fynden av vilda bär är mycket värdefulla, eftersom sådant sällan påträffas i förkolnat material från boplatser. Men olika slags bär har troligen varit av stor betydelse i järnålderns hushållning – även om vi inte hittar spåren av dem i vanligt boplatsmaterial. I brunnens bottensediment fanns också rikligt med obrända djurben, främst från nötkreatur och häst. Det är oklart varför benen har hamnat i brunnen.

Träföremål

Men det var inte bara ben och botaniskt material, så kallade ekofakter, utan också artefakter, det vill säga föremål tillverkade av mänskliga händer, som hittades i brunnen. Vi påträffade flera trä saker, men tyvärr kan vi inte avgöra vad de har använts till. På bilden här intill syns ett spolformat trästycke som möjligen skulle kunna vara ett flöte, men hälen saknas. Det fanns också korta träpinnar, men det är inte lätt att lista ut deras funktion. Kanske har en del

av dem varit träpluggar. I övrigt bestod trämaterial mest av vidjor och pinnar till den flätade korg som fanns i botten av brunnen. Delvis hade trämaterial bearbetats med yxa och täljkniv.

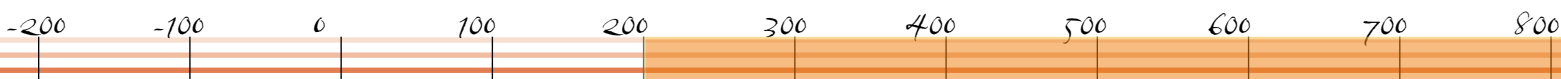
En lång träålder

Även om förhistoriens perioder kallas för sten-, brons och järnålder, säger det egentligen inte särskilt mycket om vilka material som dominerade under respektive skede. I själva verket rådde träåldern under hela förhistorien – och långt fram i historisk tid. I och med att man lärde sig att tillverka redskap i järn tog emellertid träslöjden ett rejält kliv framåt. De flesta av de verktyg som vi förknippar med snickaren och hans hantverk var utvecklade redan under järnåldern. Tyvärr är det sällan som träföremål påträffas vid arkeologiska undersökningar, och när det händer är det alltför ofta som vi inte förstår vad det är för slags föremål som kommit i dagen. Vi har helt enkelt allt

för liten kunskap om den förhistoriska slöjden och träkulturen.

Olika kvarnstenar

I brunnen hittade vi också olika slags kvarnstenar. Långt ner i fyllningen låg en halv kvarnsten till en vridkvarn. Längre upp i fyllningen fanns en halv underliggare till en gnidkvarn och två löparstenar till samma kvarntyp. Vridkvarnen var en nyhet under yngre romartid, medan gnidkvarnen hade varit med sedan yngre stenålder, då jordbruket först introducerades på våra breddgrader. Att vridkvarnen låg djupare ner i brunnen än gnidkvarnen, trots att den förra är yngre än den senare, beror säkerligen på att man först började fylla igen gropen med färskt avfall innan man fyllde på med jord och stenar från den omgivande markytan. Möjligen har kvarnstenarna först dumpats på odlingsrösen innan de hamnade i brunnen. Det fanns nämligen gott om stenar i brunnsfyllningen, som tro-

2

3

5

6

Plus i kanten

Bilder:

- 1 Ett spolformat trästycke. Fyndet gjordes i brunnens bottensediment och skulle kunna vara ett förarbete till ett flöte.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.
- 2 Delar av en gnidkvarn, bestående av en halv underliggare och en löparsten. Underliggaren är av sandsten och löparen av granit.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.
- 3 En halv kvarnsten i sandsten. Kvarnstenen har ingått i en vridkvarn. Den är typen av handkvarnar introduceras i vårt land under 200-talet och har varit i bruk ända in på 1800-talet.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.
- 4 En vridkvarn är en roterande handkvarn med två stenar. En cirkelformad så kallad löpare med insläpp för säden är upphängd på en fast liggare och mellan dem krossas säden.
Teckning Johan Levin.
- 5 Gnidkvarnen har använts sedan stenåldern. Den består av en undre större sten, en underliggare och en mindre sten, en löpare, som skrubbadess eller gnedss mot underliggaren. Arkeologen Marie Ohlsén visar här hantverket.
Foto: Östergötlands museum.
- 6 Alf Ericsson framför den ena halvan av järnåldersbrunnen i Kvarnbacken. Den andra halvan är undersökt och borttagen. Tvärsnittet visar tydligt hur brunnen har fyllts igen med jord och sten. Troligen har stenarna först legat i odlingsrösen innan de hamnade i brunnen. Längst ner i gropen syns den övre delen av den sedimentfyllda brunnskorgen, som ännu inte var undersökt när bilden togs.
Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

Det finns faktiskt en del bröd bevarade från svensk järnålder.

► ligen plockats bort från närbelägna åkerytor.

Omoderna gnidkvarnar

Det är ovanligt att hitta vridkvarnar på boplatser från yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Däremot påträffas ofta löparstenar och underliggare till gnidkvarnar, trots att den kvarntypen redan hade blivit omodern under denna tid. Varför är det så? Om vi tillåter oss en jämförelse med vår egen tid tror jag att det är som med platt-TV och tjock-TV. Medan de förra TV-apparaterna finns i snart sagt alla hem har de senare i regel kasserats och förhoppningsvis transporterats till våra återvinningscentraler. Att arkeologerna inte hittar så många vridkvarnar under nämnda epoker beror på att de var nya och eftertraktade, medan gnidkvarnarna var omoderna och därför ofta kasserades. Det som vi påträffar vid boplatundersökningar är inte saker som var värdefulla och användbara, utan sådant som var omodernt eller trasigt.

Utställt järnåldersbröd

En vida spridd uppfattning är att man har bakat bröd så länge man har odlat säd. Den svenska brödkulturen är emellertid betydligt yngre än åkerbruket, som tar sin början för ca 6000 år sedan.

Även om det är ovanligt, finns det faktiskt en del bröd bevarade från svensk järnålder. De äldsta kända bröden är från yngre romersk järnålder. Förutsättningen för att bröden ska kunna bevaras i mer än 1000 år att de har blivit brända och förkolnade. Fynden har gjorts både på boplatser och i gravar. Ett förhistoriskt bröd kan faktiskt beskådas i Östergötlands museums basutställning Östgötaliv. Det är en brödkaka, funnen i en 1 400 gammal grav vid Orlunda skola, söder om Linköping.

Små ojästa bullar

Järnålderns bröd kallades lev (fsv. lever) och var betydligt mindre än senare tiders limpor. De påminner i formen om småkakor, släta bullar eller små tunnbröd. I regel har de gräddats på runda stekjärn eller stenhällar eller bakats i glödande aska eller i ugn. Bröden innehåller ofta två eller fler sädeslag. Under yngre romersk järnålder och folkvandringstid bestod bröden övervägande av korn, ofta med inslag av ansenliga

mängder havre. Under yngre vendeltid och vikingatid innehöll bröden huvudsakligen en blandning av korn och vete, även om det förra sädeslaget fortfarande dominerade. Degar gjorda på korn och havre kan inte jäsa, till skillnad från degar gjorda av vete-mjöl. Råg har också god jäsningsförmåga, men några rågbröd finns inte bland de förhistoriska bröden, som har påträffats norr om Skåne och Halland. Det tyder på att odlingen av råg slog igenom först under medeltiden i våra trakter. Jästa och ugnsbakade rågbröd i gamla svenska bygder är sannolikt en medeltida företeelse.

Vridkvarn och brödbak

I Mellan- och Nordeuropa verkar den äldsta brödkulturen komma samtidigt med vridkvarnen. I vårt land tycks det vara under yngre romersk järnålder som den handdrivna vridkvarnen ersätter den enklare gnidkvarnen. Förutom att vridkvarnen är mer effektiv än gnidkvarnen blir också mjölet finare, något som är mycket viktigt för ett lyckat brödbak. Vi vet inte hur stor järnålderns brödkonsumtion var, men troligen var den inte särskilt omfattande. Istället användes huvuddelen av spannmålen till att koka gröt och välling eller till att brygga öl. (Mer om ölbrygging kan du läsa på sidan 46)

Nytt jordbrukssystem

Introduktionen av vridkvarnen hänger ihop med att avkastningen från åkerbruket ökade. För Danmarks del växte gårdarnas arealer på 200-talet, samtidigt som bostads- och fåhusen blev större. Ett äldre odlingssystem – med större områden, där de ofta små åkerlapparna låg i träda under flera år – övergavs till förmån för ett inägo- och utmarkssystem med ständigt brukade och årligen gödslade åkrar. Även i Norge sker en liknande utveckling. Den romerska armén bidrog till att ny teknik spreds över Europa, däribland vridkvarnen, som ingick i soldaternas utrustning. I Sönderjylland (Slesvig) finns redan mot slutet av det andra århundradet romerskstillverkade vridkvarnar av basalt från Rehndalen, vilka snart fick inhemska motsvarigheter i granit.

För det forntida Sveriges del är det också rimligt att se ett samband med att vridkvarnen införs, och uppkomsten av ett mer intensivt jordbruk. Åkerbruket expande-

rade under romersk järnålder och betestrycket på utmarkerna hårdnade, vilket i sin tur fick som följd att virke till hägnader blev en bristvara. Det är under denna period som de flesta av Östergötlands forntida hägnadssystem – de så kallade stensträngarna – anläggs. (Se artikeln på sidan 44).

En givande källa

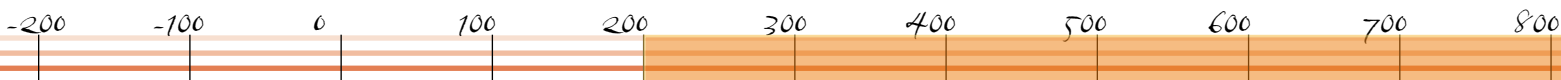
Järnåldersbrunnen på Kvarnbacken visade sig vara en givande agrarhistorisk källa. Det är en märklig och lycklig omständighet att jordbrukets och malningens historia kan vara nedsänkt i en järnåldersbrunn, bara man vet hur spåren ska tolkas. Men hur utvecklades saker och ting efter det att brunnen övergivits och fyllts igen med jord, stenar och kasserade föremål?

Även om vi inte vet exakt hur gammal vridkvarnen från Kvarnbacken är, så måste den ha tillverkats före mitten av 500-talet. Att mala säd på handkvarnar var i det gamla nordiska samhället ett typiskt kvinnligt träarbete. Många kvinnor var mer eller mindre bundna vid vridkvarnen och därför i stor utsträckning hindrade från att utföra andra arbetsuppgifter.

Vattenkvarnen ersatte trälinnan

Under vikingatid och tidig medeltid fortsatte odlingsexpansionen; samtidigt var det ständiga arbetet på vridkvarnen ett hinder för spannmålsodlingens fortsatta utvidgning. Med hjälp av trälinnor gick det att täcka en storgårds behov av mjöl till det dagliga baket. Däremot var det förmodligen ännu inte vanligt att ordna storbak av bröd som sparades länge. Förrädsbrödet – vanligtvis ett stort tunnbröd av kornmjöl – är mer typiskt för medeltidens matkultur. Med vattenkvarnens intåg på 1200-talet förändrades situationen radikalt. Stora mängder mjöl kunde då malas på en enda dag utan att extra arbetskraft behövdes för denna syssla. Vattenkvarnen medförde inte bara stora arbetskraftsbesparingar, den möjliggjorde också massiva produktionsökningar. De otaliga kvinnor som i århundraden hade haft som sin dagliga huvuduppgift att mala mjöl, kunde nu användas till andra arbetsuppgifter, inte minst inom mejeriproduktionen.

Alf Ericsson
arkeolog och agrarhistoriker

Plus i kanten

Bild:

- 1 Flygbild över undersökningsområdet vid Kvarnbacken utanför Vadstena.

Foto: Rikard Hedvall, Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

Lästips:

Liselotte Bergström. *Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen*. 2007. Stockholm.

Alf Ericsson & Ulf Strucke. *Att hägna med stenmurar. En studie av stensträngsbygder i Mälardalen*. I: Olausson, M. (red.). *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*, 2008. Lund.

Titti Fendin. *Forntidens malstenar – mångsidiga redskap*. I: Kallerstad. *En gård bland många andra*. 2009. Östergötland fakta 9. Östergötlands Länsmuseum.

Titti Fendin (red.). *Döden som straff. Glömda gravar på galgbacken*. 2008. Linköping.

Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen & Anne Birgitte Sørensen. *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*. 2003. Haderslev.

Jørgen Jensen. *Danmarks oldtid, 3. Ældre jernalder [500 f.Kr.–400 e.Kr.]*. 2003. København.

Bjørn Myhre & Ingvild Øye. *Norges landbrukshistorie, 1 [4000 f.Kr.–1350 e.Kr.]*. *Jorda blir levevei*. 2002. Oslo.

Janken Myrdal. *Elisenhof och järnålderns boskapsskötsel i Nordvästeuropa*. 1984.

Fornvännen 79, s. 73–92. http://fornvannen.se/pdf/1980talet/1984_073.pdf

Janken Myrdal. *Mjölka och mala, gräva och valla. Aspekter på trälars jordbruksarbete cirka år 1000–1300*. I: Lindkvist, T. & Myrdal, J. (red.). *Trälar. Ofria i agrarsamhället från Vikingatid till medeltid*. 2003. Skrifter om skogs- och lantbruks-historia 17. Stockholm.

Inga Ullén. *Om brunnar. Arkeologiska och botaniska studier på Håbolandet*. 1995. Stockholm.

Stig Welinder. Ellen Anne Pedersen & Mats Widgren 1998. *Det svenska jordbrukets historia, 1. Jordbrukets första femtusen år [4000 f.Kr.–1000 e.Kr.]*. Stockholm. Boken finns att ladda ner gratis på hemsidan <http://www.ksla.se/anh/files/2012/06/Inneh%C3%A5llsf%C3%B6rteckning-del-1.pdf>

1

KALENDARIUM

Juli

■ Tisdag 9.7 kl 14

Visning: Historiebruk

Museipedagog Lena Lindgren visar med exempel i både den kulturhistoriska utställningen Östgötaliv och i Konstavdelningen. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Vägbeskrivning Korsningen Vasavägen/ Gråbrödragatan. Pris: Vuxna 70:- Årskort 100:- Barn och unga (t o m 26 år) gratis. Plats: Östergötlands museum

■ Onsdag 10.7 kl 18.30

Sommarkväll på Öna

Byggnadsantikvarie Marie Hagsten visar kulturresevatet Öna i Nykils socken. Vägbeskrivning: tag av från väg 34 mellan Linköping och Kisa mot Haraldsbo, följ separat skyltning. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Pris: Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år

■ Onsdag 10.7 kl 14

Hur vet vi det vi vet?

Arkeolog Ann-Charlotte Feldt berättar. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Pris: Vuxna 70:- Årskort 100:- Barn och unga (t o m 26 år) gratis. Plats: Östergötlands museum

■ Lördag 13.7 kl 14

Visning: Smedstorps dubbelgård

Visning av kulturresevatet Smedstorps dubbelgård i Ydre kommun. Här finns välbevarade byggnader från 1700-talet och ett gammaldags odlingslandskap. Guide: Bo Lindman från Kisa turistbyrå. Vägbeskrivning: ligger mellan Kisa och Österbymo, följ skyltning utmed väg 134. Östergötlands museum i samarbete med Kinda kommun. Pris: Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Tisdag 30.7 kl 14

Söderköping, den medeltida staden

Arkeolog Marie Ohlsén visar och berättar i utställningen Östgötaliv. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Pris: Vuxna 70:- Årskort 100:- Barn och unga (t o m 26 år) gratis. Plats: Östergötlands museum

■ Onsdag 31.7 kl 18.30

Sommarkväll på Öna

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna i Nykils socken. Vägbeskrivning: tag av från väg 34 mellan Linköping och Kisa mot Haraldsbo, följ separat skyltning. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Pris: Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år. Tid: 2013-07-31. kl 18.30. Plats: Kulturresevatet Öna

■ Onsdag 31.7 kl 14

Visning: Rhyseliusgården

Arkeolog Marie Ohlsén visar det medeltida stenhuset vid Rhyseliusgården. Samling vid museets reception. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Pris: Vuxna 70:- Årskort 100:- Barn och unga (t o m 26 år) gratis

Augusti

■ Onsdag 7.8 kl 14

Visning: Stenåldersgraven från Bergsrondellen

Museipedagog Caroline Morgansdotter visar stenåldersgraven från Bergsrondellen, i den kulturhistoriska utställningen Östgötaliv. Visning för vuxna och barn från 6 år tillsammans. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Pris: Vuxna 70:- Årskort 100:- Barn och unga (t o m 26 år) gratis. Plats: Östergötlands museum

■ Lördag 10.8 kl.14

Visning: Smedstorps dubbelgård

Visning av kulturresevatet Smedstorps dubbelgård i Ydre kommun. Här finns välbevarade byggnader från 1700-talet och ett gammaldags odlingslandskap. Guide: Bo Lindman från Kisa turistbyrå. Vägbeskrivning: ligger mellan Kisa och Österbymo, följ skyltning utmed väg 134. Östergötlands museum i samarbete med Kinda kommun. Pris: Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Tisdag 13.8 kl. 14.

Visning: Stenåldersgraven från Bergsrondellen

Museipedagog Caroline Morgansdotter visar stenåldersgraven från Bergsrondellen, i den kulturhistoriska utställningen Östgötaliv. Visning för vuxna och barn från 6 år tillsammans. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Pris: Vuxna 70:- Årskort 100:- Barn och unga (t o m 26 år) gratis. Plats: Östergötlands museum

■ Tisdag 20.8 kl. 18,00.

Gravfält med runsten.

Hov, Mogata sn, Söderköpings kn.

Vandring på höjderna intill Slätbakens strand med sensommarblommor och gravar om vart annat. Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson. Från Söderköping kör mot Stegeborg. Strax före Mogata, vid skylt "gravfält 2 km" tag vänster. Följ skyltning. Parkering vid ladugården i Hov. Arr. Länsstyrelsen Östergötland och Östergötlands museum. Pris: 50:-

■ Onsdag 21.8 kl. 18,00

Medeltida borguin. Stensö borg. Östra Husby sn, Norrköpings kn.

Vandring till en plats med utsikt och spänning, där natur och kultur har mycket att berätta. Från Arkösundsvägen/Östra Husby, tag vänster vid Mauritsberg 8. Följ därefter skyltning mot Stensö borg och parkering. Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson. Arr. Länsstyrelsen Östergötland och Östergötlands museum. Pris: 50:-

■ Tisdag 27.8 kl. 18,00.

Kulturresevatet Öna, Nykils sn, Linköpings kn.

Augustivandring i ett småskaligt landskap där äldre bruksmetoder levat kvar länge. Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson. Från Skeda Udde, sväng mot Haraldsbo. Skyltat från Haraldsbo vägkors. Fortsätt ca 7 km. Arr. Linköpings kommun och Östergötlands museum. Pris 20:-

■ Onsdag 28/8 kl. 18,00.

Kulturresevatet Smedstorp, Norra Vi sn, Ydre kn.

Sensommarvandring i landskap med värdefull natur och kultur. Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson. Kör väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Sväng vid skylt Smedstorp. Följ skyltning. Arr. Östergötlands museum. Pris: 50:-

Boksläpp 25 augusti kl 13 – Stadshotellet i Skänninge Banbrytande om Skänninges historia

För första gången – en samlad bild av Skänninges äldsta historia. Utgångspunkten är ett helt nytt arkeologiskt material som undersökts och bearbetats under första decenniet av 2000-talet. Boken har ett tvärvetenskapligt perspektiv och bygger på analyser och tolkningar av undersökningsresultat från skilda tidsperioder och miljöer. Ett gediget arbete har bedrivits av en samman-

hållen projektgrupp arkeologer under en dryg tioårsperiod. Till projektet har också flera naturvetenskapliga specialister, historiker och kulturgeografer knutits.

Resultaten ger en bild av makt och tidigt kristnande, som haft avgörande betydelse för platsens utveckling från centralort till stad.

Lantbrukarens svåra val på 1600-talet – självhushåll eller specialisering

Avhandlingen undersöker vad ett urval av lantbrukens tillgångar kan berätta om självhushållning kontra agrar specialisering under 1630- och 1640-talen. Svenska statens krav på mer resurser till de kostsamma krigen drev fram en ökad specialisering av lantbruket. Samtidigt karaktäriserades ofta lantbruket av mångsyssleri.

Pia Nilsson är arkeolog och agrarhistoriker. Detta är hennes doktorsavhandling.

Avhandlingen kan laddas ner gratis från Lantbruksuniversitetets hemsida:
<http://epsilan.slu.se/eng/index.html>
ISSN 1652-6880 ISBN 978-91-576-7459-3

Äga jord – medeltidens tyngsta maktfaktor

Medeltidens samhälle vilade bokstavligt talat på den odlade jorden. Vem som ägde och vem som brukande jord definierade människornas samhällsställning.

Detta är en undersökning om hur man under medeltiden, med hjälp av olika jordvärderingssystem, intellektuellt lyckades bemästra samhällets

viktigaste resurs. Alf Ericsson är arkeolog och agrarhistoriker. Detta är hans doktorsavhandling.

Avhandlingen kan laddas ner gratis från Lantbruksuniversitetets hemsida:
<http://pub.epsilon.slu.se/9224/>
ISSN 1652-6880 ISBN 978-91-576-7728-0

Biskop i brytningstid – Hans Brask

Hans Brask var Linköpings stifts siste katolske biskop, åren 1513–1527. Brask var på en gång kyrkoledare, politiker och godsherre, under en mycket dramatisk och krigisk tid. Reformationen genomdrevs, kungen blev kyrkans överhuvud och svenskarna blev lutheraner. Som få andra gestalter

i svensk historia har Hans Brask blivit en myt. Och han är mest känd för en lapp som han troligen aldrig skrev ...
ISBN 978-91-7580-659-4
Beställs från Artos, www.artos.se
ca 300 kr

September

■ Tisdag 3.9 kl.17,30

Gravfält.

Juby, Askeby sn, Linköpings kn.

Tidig höstvandring med natur & kultur på Jättbacken, en av Askebys mest omtalade fornlämningar. Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson.

Kör från Linköping mot Askeby. I samhället tag vänster mot Linghem.

Efter ca 300 m tag höger, parkera på ladugårdsplan.

Arr. Linköpings kommun, Östergötlands museum och Askeby hembygdsförening. Pris 20:-

■ Onsdag 4.9 kl. 17,30

Hällristningar, Gärtstad, Rystads sn, Linköpings kn.

I septemberens släpljus gör vi en vandring kring bronsålderns hällkonst. Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson.

Kör från Linköping mot Ekängen, passera E 4:an. Från rondell kör 1 km, tag vänster mitt för avfart mot Malma/Rystad. Parkera på Gärtstads mellangårds ladugårdsplan.

Arr. Länsstyrelsen Östergötland och Östergötlands museum. Pris: 50:-

Löfstad slott

Öppettider:

Juni: 1–16/6 kl 12-15, 17-3/6 kl 11-16

Juli: kl 11-16

Augusti: 1–18/8 kl 11-16, 29-31/8 kl 12-15

Sept. & okt: söndagar kl 12-15

1/9 kl 11-16, 7–8/9 kl 12-15

Övriga tider på året efter överenskommelse.

Vi har även öppet under Jul på Löfstad samt i samband med bokade visningar.

Tel Slottet: 011-33 50 67

E-post: lofstad.slott@ostergotlandsmuseum.se

Hemsida: www.lofstad.nu

■ Lördag-söndag 7-8 sept

Östgötadagarna

■ Söndag 8 sept

Kulturarvsdagen. Temat för 2013 är Människors mötesplatser

Info om Braskjubileet

www.brask2013.se

www.brask2013.se/kalendarium.html

ARKEOLOGI 2013

ÖSTERGÖTLAND

Arkeologi vid Motala ström 2013

Föreläsningsserie

- 6 aug** Metallhantering vid Strömmens stränder i Vikingatid och Medeltid
Andreas Svensson, plats: Harrys Motala, tid: kl 18.00
- 27 aug** Det medeltida Motala och dess intresser
Alf Ericsson, plats: Wårdshuset Berggrens källare, tid: kl 18.00
- 17 sept** Stuga i söderläge med sjöutsikt – boende under stenåldern med utgångspunkt från undersökningarna vid Verkstadsvägen
Ann Westermark, plats: Konsum Ringen Motala, tid: kl 18.00
- 8 okt** Jägarnas tidsålder - jakt och fångst under äldre stenålder
Ola Magnell, plats: Charlottenborgs slott, tid: kl 18.00
- 29 okt** Våld under jägarstenåldern
Torbjörn Ahlström, plats: Biblioteket Motala, tid: kl 18.00
- 19 nov** Nya resultat om skalldpositionerna i våtmarken på Kanaljorden
Fredrik Hallgren, plats: Motala kyrka, tid: kl 18.00

Fritt inträde

Föreläsningar om utgrävningarna

Riksantikvarieämbetet UV Öst, avslutar under 2013 de arkeologiska undersökningarna av ett boplatsskomplex från äldre stenåldern (mesolitikum) vid Motala ström. Välbevarade spår efter fiske, redskaps-tillverkning, rituella handlingar, bostäder, gravar, etc. speglar människors liv längs med vattendraget för mellan 8000 och 6000 år sedan. Årets under-sökningar pågår till slutet av juli. På vår hemsida hittar du mer information.

Du kan även följa och kommentera fältarbetet på vår blogg, Facebook, YouTube samt lyssna på poddradioprogrammet Arkeologi vid Motala ström.

Guidade visningar av platsen sker under sommarmånaderna (se hemsidan för mer information).

arkeologiuv.se

[verkstadsvagen.facebook.com/arkeologividmotalastrom](https://www.facebook.com/arkeologividmotalastrom)
[youtube.com/arkeologiuv](https://www.youtube.com/arkeologiuv)

■ aug-nov

Foto: UV Öst

Söndag 25 augusti Arkeologidagen

På Arkeologidagen arrangeras varje år runt om i Sverige en mängd olika aktiviteter som låter oss upptäcka vår förhistoria och lära oss mer om arkeologins arbetssätt och dess spännande upptäckter. Arkeologidagen arrangeras alltid den sista söndagen i augusti.

Årets evenemang genomförs **söndagen den 25 augusti**. Under denna dag ges alla en möjlighet att delta i utgrävningar, vandra genom fornlämningsområden och lyssna på föreläsningar med kulturhistoriska teman.

Aktiviteterna genomförs av engagerade arkeologer, av museer, fornbyar, organisationer och andra kulturhistoriska aktörer i Sverige.

Arrangemangen är öppna för alla och det kostar inget att vara med på aktiviteterna, utom i de fall en ordinarie entréavgifter tas ut.

Information finns på www.raa.se.

Mer information kommer även på Östergötlands museums hemsida och i tidningsannonser.

■ 25 aug

Hällristningar i Norrköping

2013 visas Norrköpings hällristningar på flera sätt, under vecka 22-29. Följ arbetet med hällristningsvården och få guidningar av det aktuella området. På Hällristningsmuseet visas den nyproducerade utställningen *Hällristningar vid vägen*.

Museet har öppet sommartid och fritt inträde. Övrig tid endast bokade visningar. Guidning av hällristningar hela barmarkssäsongen.

Mer information: 011-15 26 21 eller www.norrkoping.se/kultur-fritid

■ vk 22-29

SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIÉÄMBETET

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM
Raoul Wallenbergs plats Linköping • Tel 013-23 03 00 • www.ostergotlandsmuseum.se